

caroig • 14

ietec

instituto de estudios
territoriales el caroig

desembre 2020

Anatomías. Mural.

Editorial

Joves, territori i l'atracció del món rural viu

Fa temps que el món rural està intentant transformar-se però encara requereix d'una forta empenta de les administracions públiques, de iniciatives socials i de capacitat d'actuació de la iniciativa privada, coordinada i concertada amb les dues anteriors i aquesta és la única manera de possibilitar un salt econòmic, sociocultural, laboral..., qualitatiu i quantitatiu, que pose en marxa les dotacions pressupostàries, les línies de crèdit específiques, les configuracions tecnològiques adequades –noves tecnologies, connexions a internet, millora de les telecomunicacions, etc.–, millora de la xarxa elèctrica, de la viària i de les infraestructures, del transport públic... que pu-

guen fer real i autèntica la transformació del món rural i l'exercici d'un bon viure digne i humà.

I la joventut ha esdevingut un factor decisiu; sense ella l'horitzó de futur del territori del Caroig és més problemàtic; requerim i necessitem que arreu del territori les i els joves siguin l'element matriu i motriu d'aquest teixit d'oportunitats que hem de saber filar –a mà com feien les nostres antecessores, tecnològicament com podem fer ara– I això significa intervenir realment, sense ingènues escenificacions que processen un enganyós emprendurisme, ni les falses oportunitats formatives que formulen les universitats estacionals, entre d'altres, sinó amb una intervenció en clau real als CEIPs, als IES, a

papeles el Caroig

Edició

Institut d'Estudis Territorials El Caroig

Editor

pep aparicio guadas

Consell de direcció

Vicente Manuel Sanz Gómez,
Vicent Aparicio Guadas, Juan José
Castellano Castillo, Mariola Aparicio
Cortés i Santiago Ciges Barberán
(administrador web i edició digital)

Consell de redacció i assessorament:

Miguel Albalat Pareja, Gonzalo
Almela Tortosa, Marina Aparicio
Barberán, Mariola Aparicio Cortés,
Vicent Aparicio Guadas, Manolo
Aparicio Navarro (*), Mercedes
Barberán Juan, Teresa Barberán
Juan, Juan José Castellano Castillo,
Miguel Jesús Castillo Gómez, Alfredo
Barberán Cerdán, Teresa Ciges
Barberán, Ángeles Cortes, Joseph
Gulsoy, Toni Guzmán Madrigal, José
Antonio Piqueras Arenas, Victoria
Sanchis Guzmán, Vicente Manuel
Sanz Gómez, Javi Reig, Francisca
Borox López, Isabel Aparicio Guadas,
Maite Mollá Villaplana, Manoli Mollá
Villaplana, Javier Martínez Bausá,
Trini Martínez i Rubio, Pepa Tornero
Belda, Oscar Martínez Poquet, Vicent
Guijarro Merlos i Encarna Such
Cardona

Col·laboradors d'aquest número:
Paula Tuzón Marco, Jordi Sarrión
i Carbonell, Roberto Granero, Pepa
Tornero, Sabina Asins-Velís, Beatriz
López-Gurillo, José Vicente Sánchez
Cabrera, Mariola Aparicio, Javier
Martínez Bausá.

Correcció i traducció:
IETEC el Caroig

Disseny i maquetació: gap

Il·lustracions:
Rafaela Pareja Ribera

ISSN: 2386-2963
Dipòsit legal: V-1641-2014

Redacció, secretaria i administració:
Plaça de la Comunitat Valenciana s/n
46 810 Ènguera

ietecelcaroig@gmail.com
www.ietecelcaroig.tk

PVP 5 euros

les escoles de persones adultes... que, acompanyades per les actuacions polítiques implementades des dels ajuntaments, des de les mancomunitats... i, especialment, mitjançant la creació d'una comissió mixta (institucions i societat civil) promotora i animadora d'un programa integral de recuperació de joves, de recuperació de talent... així com de planificació i implementació de projectes impulsats per gent jove lligada al nostre entorn; un programa territorial específic d'actuació, viu i intel·ligent, de la Canal de Navarrés.

Per tant, és necessària i urgent una actuació mitjançant unes polítiques públiques, socials, cooperatives... integrals i de nou tipus que es centren en les persones, especialment en les i els joves però, sobre tot, que aquestes polítiques susciten i impliquen una praxis de reinvençió emancipadora de la Canal de Navarrés, tot escoltant les i els joves, atraient-los i compromentent-los, entre d'altres qüestions a: "i) una transició energètica per a la reducció del consum, un consum responsable, i la 'descarbonització' dels processos productius i vitals; ii) una gestió eficient dels residus, afavorint la seua reducció en origen i la seua posterior reutilització; iii) una protecció efectiva del medi natural (...); iv) una producció agrícola sostenible, amb menor consum de sòl, aigua i fertilitzants; i v) una planificació i disseny urbans, per a l'adaptació de les nostres ciutats i nuclis rurals a solucions energètiques més acceptables mediambientalment i més eficients" •

Jóvenes, territorio y la atracción de un mundo rural vivo

Hace tiempo que el mundo rural está intentando transformarse pero todavía requiere de un fuerte empuje de las administraciones públicas, de iniciativas sociales y de capacidad de actuación de la iniciativa privada, coordinada y concertada con las dos anteriores y esta es la única manera de posibilitar un salto económico, sociocultural, laboral..., cualitativo y cuantitativo, que ponga en marcha las dotaciones presupuestarias, las líneas de crédito específicas, las configuraciones tecnológicas adecuadas –nuevas tecnologías, conexiones a internet, mejora de las telecomunicaciones, etc.–, mejora de la red eléctrica, de la viaria y de las infraestructuras, del transporte público... que puedan hacer real y auténtica la transformación del mundo rural y el ejercicio de un buen vivir digno y humano.

Y la juventud se ha convertido en un factor decisivo; sin ella el horizonte de futuro del territorio del Caroig es más problemático; requerimos y necesitamos que en todo el territorio las y los jóvenes sean el elemento matriz y motriz de este tejido de oportunidades que debemos saber hilar –a mano como hacían nuestras antecesoras, tecnológicamente como podemos hacer ahora– Y esto significa intervenir realmente, sin ingenuas escenificaciones que procesan un engañoso emprendurismo, ni las falsas oportunidades formativas que formulan las universidades estacionales, entre otros, sino con una intervención en clave real en los CEIPs, los IES, en las escuelas de personas adultas... que, acompañadas por las actuaciones políticas implementadas desde los ayuntamientos, desde las mancomunitades... y, especialmente, mediante la creación de una comisión mixta (instituciones y sociedad civil) promotora y animadora de un programa integral de recuperación de jóvenes, de recuperación de talento... así como de planificación e implementación de proyectos impulsados por gente joven ligada a nuestro entorno; un programa territorial específico de actuación, vivo e inteligente, de la Canal de Navarrés. Por lo tanto, es necesaria y urgente una actuación mediante unas políticas públicas, sociales, cooperativas... integrales y de nuevo tipo que se centren en las personas, especialmente en las y los jóvenes pero, sobre todo, que estas políticas susciten e impliquen una praxis de reinvençió emancipadora de la Canal de Navarrés, escuchando las y los jóvenes, atrayéndolos y comprometiéndolos, entre otras cuestiones a: "i) una transición energética para la reducción del consumo, un consumo responsable, y la 'descarbonización' de los procesos productivos y vitales; ii) una gestión eficiente de los residuos, favoreciendo su reducción en origen y su posterior reutilización; iii) una protección efectiva del medio natural (...); iv) una producción agrícola sostenible, con menor consumo de suelo, agua y fertilizantes; y v) una planificación y diseño urbanos, para la adaptación de nuestras ciudades y núcleos rurales en soluciones energéticas más aceptables medioambientalmente y más eficientes" •

Sumari

• EL MASSÍS DEL CAROIG: UN ENCLAVAMENT DE VIDA I NATURA.....	3
• LA JOVENTUT EN LA CANAL DE NAVARRÉS: REPTES, MANCANCES I OPORTUNITATS PER A LA TRANSFORMACIÓ.....	6
• IURTES EN COMPTA DE CASERIU: NOVES FORMES DE VIDA AL CAROIG.....	8
• ENTREVISTA A ROBERTO GRANERO, PRESIDENT DEL CONSORCI DE LES COMARQUES CENTRALS VALENCIANES.....	9
• LAS TERRAZAS AGRÍCOLAS DE PIEDRA SECA EN LA AGRUPACIÓN DE "MUNICIPIOS DEL MACIZO DEL CAROIG" (VALENCIA): UN VALOR MEDIOAMBIENTAL A PRESERVAR.....	11
• LA CARTA DEL PAISATGE I DE LA PEDRA SECA: UNA OPORTUNITAT PER AL MASSÍS DEL CAROIG.....	16
• OLIVERAS MILENARIAS. BIODIVERSIDAD Y OLEOTURISMO EN LA CANAL DE NAVARRÉS.....	20

L'any 2020 passarà a la història per la pandèmia del COVID-19 i la crisi socio-sanitària que ha generat. Una crisi de la qual encara no coneixem l'abast final i que ha suposat un canvi brusc en el nostre model social i fins i tot emocional. Hi ha moltes coses que diferencien la crisi del COVID de la crisi climàtica i ecològica, però de totes dues s'hi pot extraure un aprenentatge comú per a poder encarar-les amb eficàcia: la importància de situar la prioritat en les persones, les polítiques públiques que blinden les necessitats bàsiques de les societats (sanitat, educació, serveis socials...), la gran capacitat de reacció i d'adaptació de l'ésser humà i la necessitat de confiar de forma decidida i continuada en la ciència. Per tant, per a fer front a la crisi socio-sanitària, com per a lluitar contra el canvi climàtic i iniciar el procés de transició ecològica, estos pilars esdevenen fonamentals.

Encetar el camí de la transició ecològica cap a una societat ambientalment més sostenible comporta repensar la nostra manera d'aprofitar els recursos naturals i l'energia, produir béns i serveis, consumir i generar residus, per tal d'aconseguir que el nostre impacte sobre el medi ambient siga el més reduït possible i garantir així la qualitat de vida dels éssers humans a curt, mitjà i llarg termini. Un esforç individual i col·lectiu que l'emergència climàtica ha convertit en prioritària.

El govern valencià va mostrar el seu compromís ferm amb este procés en la Declaració Institucional d'Emergència Climàtica el passat setembre de 2019, on es manifestava el caràcter inequívoc de l'escalfament global i la responsabilitat d'abordar la crisi ecològica i els canvis necessaris, des de les competències pròpies i el lideratge de les accions al territori valencià.

Esta declaració reforçava més encara l'*Estratègia Valenciana de Canvi Climàtic i Energia 2030*, un Document Interdepartamental en què va participar activament el Consell Assessor i de Participació del Medi Ambient i que fou treballat en la legislatura anterior. Esta estratègia valenciana assenyalava objectius i dissenya un conjunt de mesures per assolir la minoració de les emissions de Gasos d'Efecte Hivernacle (GEH) i augmentar les capacitats de mitigació i adaptació del nostre territori al canvi climàtic.

Tal com recull l'esmentada Declaració d'Emergència Climàtica, el nostre territori és un espai geogràfic molt vulnerable als efectes negatius de l'escalfament global. Les previsions dels models inclouen augment general

El Massís del Caroig: un enclavament de vida i natura

Paula Tuzón Marco,
*secretària autonòmica
d'Emergència Climàtica i
Transició Ecològica*

de les temperatures, disminució de les precipitacions, intensificació de les sequeres i aridificació del territori, regressió del litoral per l'augment del nivell del mar, augment del risc d'aparició d'espècies invasores i de la incidència de noves malalties, pèrdues de biodiversitat i d'ecosistemes, així com increment de la freqüència i intensitat dels fenòmens extrems, com ara onades de calor o tempestes fortes.

Tot això, repercutirà inevitablement en la societat, la salut, els ecosistemes, l'economia, la cultura, els serveis, les infraestructures i en l'accés als recursos primaris, és a dir, en tots els pilars que són fonamentals per al manteniment de la qualitat de vida i el benestar col·lectiu.

D'acord amb els compromisos adquirits pel Consell en esta declaració, el 26 de maig de 2020, l'Honorable Consellera d'Agricultura, Desenvolupament Rural, *Emergència Climàtica i Transició Ecològica*, Mireia Mollà va presentar l'Avantprojecte de Llei Valenciana de Canvi Climàtic i Transició Ecològica, a fi d'avançar en la descarbonització de l'activitat econòmica, reduir en un 40% les emissions de GEH el 2030, respecte a les de 1990, i assolir la neutralitat plena l'any 2050.

Una reducció d'emissions que obligarà a fer un esforç important de transformació, si considerem que a 2017 les emissions valencianes, lluny de moderar-se, s'havien incrementat en un 42%, molt per damunt del 17% d'augment espanyol conjunt. Este esforç implicarà canvis importants, especialment centrats en el sector energètic, el model productiu i en la mobilitat i el transport.

La Llei insta a la democratització de l'energia, al dret a la generació i el consum i a la informació en temes energètics. Pel que fa al consum d'energia primària, contempla la millora de l'eficiència i l'estalvi energètics i l'increment de la producció d'energies renovables. El Pla Director d'Energies Renovables determinarà les zones d'implantació prioritària de grans parcs solars i eòlics, a fi de reduir l'impacte ambiental d'estes instal·lacions. Per a

2030, hi ha previst d'assolir amb parcs solars una potència de 6.000 megawatts, que requeriran de l'ocupació d'unes 12.000 hectàrees (Ha).

A més, la Llei també propugna la introducció de la perspectiva climàtica en totes les polítiques sectorials, l'oferta de cicles formatius específics per a les noves professions que s'hi requeriran, el foment de vehicles lliures d'emissions i mesures de fiscalitat verda, que hauran de ser desenvolupades reglamentàriament.

Esta transició no serà possible sense la implicació individual i col·lectiva. Per això, la consellera Mollà va parlar de la necessitat de comptar amb una societat formada i informada per dur endavant este procés transformador cap a la sostenibilitat ambiental amb garanties d'èxit. Des d'esta perspectiva, la informació, els programes d'educació ambiental i la participació pública han de ser eines fonamentals.

L'avantprojecte de Llei també recull que la transició haurà de fer-se de manera justa, ateses les diferents realitats del territori valencià. En este sentit, cal fer una primera diferenciació entre les zones costaneres, amb una petjada ecològica més elevada i les àrees rurals interiors de petjada menor i que comparten problemes de manca de serveis, activitat econòmica feble, envelliment de la població i despoblament.

Una bona part del territori que domina el massís muntanyós del Caroig-Mola de Cortes manté estos paràmetres de ruralitat que hem sintetitzat. És l'àrea forestal més extensa de la zona central valenciana, amb una fisiografia complexa que dona lloc a un ampli espectre d'ecosistemes diferents. És ressenyable la presència freqüent d'aigua, ocasional o permanent, als nombrosos rierols, fonts, rambles i barrancs, on es generen ambients singulars que enriqueixen la diversitat de la flora present.

En conjunt, la flora del Caroig i la seua àrea d'influència, d'acord els últims estudis que s'han realitzat, està integrada per 1.526 espècies, 166 de les quals són endèmiques. Este valor representa el 47,35% de la flora valenciana. Quant a la flora amenaçada, hi ha 46 espècies que compten amb protecció, 3 de les quals s'inclouen en la categoria de "espècies en perill d'extinció", 3 són considerades "espècies vulnerables", 15 s'integren en la categoria "d'espècies protegides no catalogades" i 25 en la "d'espècies vigilades".

Així mateix, és un espai de gran biodiversitat de fauna, amb presència d'importants rapinyaires, com l'àguila reial, l'àguila serpera, l'àguila calçada,

l'àguila de panxa blanca o cuabarrada, l'aligot comú, l'esparver, l'astor, el xoriguer, el falcó mostatxut i el falcó peregrí. Entre els mamífers carnívors hi podem trobar la rabosa, la mostela, la fagina, el teixó, la llúdria, la geneta, el gat salvatge i entre els insectívors, la musaranya comuna. No hi manquen llebres i conills i rosegadors com l'esquirol, el talpó d'aigua, el talpó comú, el ratolí de bosc i el ratolí mediterrani. Altres mamífers d'interés són els quípters, com la rata penada de ferradura menuda, la de ferradura mediterrània, la ibèrica, la d'orelles dentades i l'orelluda grisa.

Una menció especial mereix la presència de grans ungulats associats a la reserva de caça de la Mola de Cortes,

como el porc senglar, el cérvol, la daina, la cabra salvatge i el mufló.

Sense cap dubte, el massís del Caroig és un gran reservori de vida i natura, per això este sistema muntanyós va ser inclòs per la Generalitat en la xarxa ecològica europea Natura 2000, com a Zona d'Especial Conservació (ZEC) i com a Zona d'Especial Protecció per a les Aus (ZEPA). El ZEC Mola de Cortes i Caroig, amb una superfície de 61.519,48 hectàrees i un perímetre de 216,473 km, constitueix, actualment, l'espai protegit més gran de la Comunitat Valenciana.

Actualment el territori mostra la gran capacitat de resiliència del bosc mediterrani, una regeneració natural que és ben perceptible en molts dels

paratges que van ser afectats pel foc. Per tal d'ajudar en esta regeneració, la Conselleria de Transició Ecològica, i concretament el servei de gestió forestal, actuarà, els pròxims anys, sobre 1.550 ha de muntanya pública afectada pel gran incendi de 2012. Hi ha prevista una inversió de 9.532.040 d'euros en el projecte, que compta amb cofinançament de fons FEDER europeus.

Per tal de reduir la incidència d'incendis i evitar l'afecció de grans superfícies, caldria avançar en la recuperació estratègica de les discontinuïtats tradicionals (mosaics agroforestals i enclavaments agrícoles al bosc), mesura que contempla l'Estratègia Valenciana de Canvi Climàtic (EVCC): "fomentar les actuacions destinades a

Arquitectura del viento. Escultura.

evitar l'abandó de sòl agrari". També, s'haurien de mantenir les franges de protecció junt a vies de comunicació i interfícies urbano-forestals i recuperar la ramaderia extensiva sostenible. Paral·lelament, s'haurien d'intensificar les mesures d'evitació de causes, com ara la vigilància de focs latents de llamp i l'eliminació progressiva de les cremes agrícoles, mitjançant la trituració de restes i posterior incorporació als sòls. Una mesura contemplada a l'EVCC: "promoure la iniciativa quatre per mil, millorant la gestió del carboni del sòl mitjançant pràctiques que incrementen el contingut de matèria orgànica del sòl o n'eviten la pèrdua".

Alternativament, estes restes poden ser retirades dels camps i ser utilitzades com a biocombustible tèrmic. Una mesura també prevista a l'EVCC: "fomentar l'ús de la biomassa/biogàs per a usos tèrmics".

La zona és, d'altra banda, un valuós pulmó verd que compensa la petjada ecològica d'altres àrees més poblades i que proporciona importants serveis ecosistèmics al conjunt de la nostra societat.

El document base del Pacte València pels Boscos, que forma part dels compromisos de sostenibilitat del Consell, i que ha d'establir, d'una manera oberta i participada, els objectius i les línies estratègiques que ens han de fer avançar en un model de gestió sostenible dels ecosistemes forestals valencians a llarg termini, defineix els serveis ambientals o ecosistèmics com "els béns i serveis que proporcionen les àrees forestals. Un conjunt de beneficis que poden tenir valor de mercat o no tenir-ne i que poden ser tant de caràcter material com d'immaterial".

Dins d'estos serveis ecosistèmics es diferencien els d'avitualment, els productes materials que poden obtenir-se dels boscos (fusta, suro, aliments, bolets, plantes medicinals, mel, etc.); els de regulació, un conjunt de beneficis eco-socials d'interés general i que, tot i que són essencials per a la sostenibilitat ambiental i el benestar humà, no tenen assignat un valor monetari i els culturals, el conjunt d'activitats educatives, turístiques, sanadores i esportives que es desenvolupen als boscos i al seu entorn rural més immediat.

En este context, cal considerar que els boscos són l'embornal natural de GEH més important del territori. Així ho reconeix el reglament LULUCF de la Unió Europea (Reglament UE 2018/841, del parlament europeu i del Consell, sobre la inclusió de les emissions i absorcions de gasos d'efecte hi-

vernacle resultants de l'ús de la terra, el canvi d'ús de la terra i la silvicultura en el marc d'actuació en matèria de clima i energia fins a 2030).

Este reglament, que pretén la reducció del 40% d'emissions de GEH per a 2030 i l'equilibri entre emissions i absorció pels embornals per a 2050 a la Unió Europea, atorga a les àrees forestals, les terres agrícoles i les zones humides un paper principal i insubstituïble en la mitigació dels efectes del canvi climàtic.

D'altra banda, les àrees forestals intervenen en la majoria de processos de regulació ambiental del territori, com ara la millora de la qualitat atmosfèrica (en absorbir contaminants i produir oxigen), la regulació d'avingudes (en minorar l'escorrentia i els cabals punta), la producció d'aigua dolça (en nodrir aqüífers i ullals) o el control de l'erosió. Són, des d'esta perspectiva, béns essencials per al desenvolupament territorial sostenible i ací el massís del Caroig-Mola de Cortes és un baluard de protecció territorial tant per als municipis que l'envolten com per al conjunt del territori valencià. Una gestió més activa milloraria els seus ecosistemes i ajudaria a evitar incendis, però per tal d'incentivar-la, atés que els productes obtinguts sovint no compensen els costos de les intervencions, caldria que s'incrementaren els pressupostos que les institucions dediquen a la gestió del medi natural, la qual cosa no serà possible sense un sistema de finançament més just amb la Comunitat Valenciana i amb la implementació d'un sistema de mesures compensatòries.

En relació amb la implementació de mesures compensatòries el text consolidat de la Llei Forestal vigent, a partir de la modificació de 2018 de les Corts Valencianes, fa menció d'aquest problema: "estes desigualtats són particularment rellevants quan es té en compte el caràcter extern característic dels beneficis que ofereixen els recursos forestals, la qual cosa reclama una acció solidària que, mitjançant l'articulació d'un conjunt de mesures compensatòries, faça justícia a una situació en la què, de fet, hi ha un aprofitament de béns que pertanyen a habitants del medi rural per part d'habitants de zones urbanes".

Més endavant, l'esmentada Llei, crea el Fons Forestal València i preveu l'establiment de règims específics de tributs o taxes finalistes, com a sistema compensatori de pagament pels serveis ambientals o ecosistèmics que generen les àrees forestals, aspectes que hauran de ser desenvolupats reglamentàriament.

Per tal d'encarar la resposta al canvi climàtic i fer via cap a la sostenibilitat ambiental els municipis, segons preveu l'avantprojecte de Llei de Canvi Climàtic i Transició Ecològica, hauran d'elaborar plans de canvi climàtic, i incorporar la perspectiva climàtica a les polítiques sectorials on tinguen competències.

Així els nous plans urbanístics hauran de considerar estes premisses i, entre més coses, reservar sòl per a la instal·lació de renovables, amb l'objectiu de tendir cap a la autosuficiència energètica local. Sobre la gestió de residus, hem de continuar avançant en l'eficàcia dels sistemes de reducció i preparació per a la reutilització de residus en primera instància i de separació, tractament i reciclatge de qualitat en última instància, amb la implantació progressiva però decidida de nous sistemes accessibles a la ciutadania de reutilització, porta a porta i amb l'educació ambiental com a focus transversal de les nostres accions.

El sector agrícola i ramader, tot i que té un paper important en els equilibris territorials i en la conservació del paisatge, és responsable, de manera conjunta, del 20% de les missions de GEH. Les transformacions, en este sector han d'anar adreçades a l'optimització del consum d'aigua de reg, la reducció de l'ús de plaguicides, la implantació de sistemes de producció més sostenibles, com ara els de residu zero i els agroecològics, el desenvolupament de mercats de proximitat i l'eliminació de les cremes de restes d'esporga i rostolls de les collites.

Les recents Estratègies de la Unió Europea, "De la granja a la Taula", per un sistema alimentari equitatiu, sostenible i saludable, i de la Biodiversitat per a 2030 "Retornem la Natura a les nostres vides", publicades com a pilars del Pacte Verd Europeu, el que ha de ser el motor de recuperació econòmica d'Europa per a després de la crisi del COVID, en un escenari de desenvolupament sostenible, establir els objectius i les línies estratègiques i assenyalar el camí de transició ecològica que haurà de seguir el sector primari europeu els futurs anys.

Encarem estos reptes individuals, socials i institucionals. Fem-ho comptant amb espais com el massís muntanyós del Caroig-Mola de Cortes, amb cura, estima i protecció cap una terra de riquesa ambiental, d'enclavament botànica única, de reducte de fauna, d'ombries, aigua i barrancs, en definitiva, un mosaic vegetal capaç d'emmagatzemar uns valors ecològics únics per a la nostra biodiversitat ●

L'any 2011, els joves van eixir als carrers reivindicant un major protagonisme, cansats de romandre al marge de les decisions polítiques i colpejats greu-ment per la crisi del 2008. Moviments com el 15M i *Occupy Wall Street* van estar la constatació d'una gran escletxa entre representants i representats, que seria la llavor de noves manifestacions joves com *Fridays for Future*, que va nàixer a Suècia l'any 2018 per impulsar mesures efectives contra el canvi climàtic i garantir la vida de les venideres generacions.

En un món globalitzat, la COVID 19 ha fet que molts experts es plantegen que el model d'organització en grans ciutats de l'Estat espanyol potser no siga el millor mode de vida. Al País Valencià, algunes comarques s'estan quedant despoblades i presenten alts índexs d'envelliment. Segons apunta el Comitè Econòmic i Social de la Comunitat Valenciana (CES-CV) al seu informe de l'any 2018, la Canal de Navarrés és una de les set comarques de l'interior de València i Castelló amb un creixement demogràfic negatiu, amb un 2.5% anual, junt a comarques com La Vall d'Aiora, Els Ports, el Racó d'Ademús o l'Alt Maestrat.

Al mateix informe s'apunta que estos territoris estan "condicionats per les deficients comunicacions i l'absència d'industrialització", que "són dos elements fonamentals per combatre el despoblament". Amb una edat mitjana de 46.51 anys, una maternitat inferior a la mitjana valenciana, una taxa d'envelliment del 26% (informe del Pacte Territorial Costera-Canal), i molt poques oportunitats laborals (especialment per als més qualificats), les seues huit localitats perden cens (uns 2250 habitants des del 2008) i els joves emigren a les ciutats, principalment els més preparats. A aquesta situació cal sumar la precarització del treball i el seu viratge cap a la temporalitat: trobar vivenda de lloguer a preus assequibles esdevé una utopia a la Canal de Navarrés.

Enguera, capital de la Canal de Navarrés i nucli més poblat de la comarca ha perdut, des de l'any 2011, uns 1000 habitants, quedant-se en l'actualitat amb uns 4800 habitants. Des de l'IETEC ja apuntaven en informes passats que "cal construir un model de dinamització educativa, socioeconòmica i política per resoldre reptes antics com el despoblament o la pèrdua de recursos i equipaments i la subordinació territorial". En esta breu dissertació ens proposem analitzar, amb la col·laboració de la jove alcaldessa de Bolbaite i presidenta de la Mancomunitat de la Canal

La joventut en la Canal de Navarrés: reptes, mancances i oportunitats per a la transformació

Jordi Sarrión i Carbonell

de Navarrés Carolina Más, els principals reptes que té la joventut per dinamitzar, retindre el talent i tornar a omplir de vida la comarca.

L'atur i la situació laboral

La precarietat laboral i la manca d'oportunitats constitueixen un dels principals problemes amb què es troba la joventut a l'hora de plantejar un projecte de vida a la Canal de Navarrés. Segons apunta l'Informe sobre la Situació Sociolaboral de la Joventut al País Valencià del CES-CV (2015), la crisi financera i econòmica de l'any 2008 va colpejar molt fort a la comarca. Amb una economia molt dependent de la rajola i la construcció, l'atur de la població jove emancipada (menors de 30 anys) va presentar una variació de 128 punts percentuals entre 2007 i 2013, front l'augment del 62.4 i 78.3 de comarques veïnes com la Ribera Baixa i la Safor, respectivament, generant una important bretxa laboral i generacional.

La crisi que ha propiciat la COVID-19 ha estat la cirereta en la complexa situació que travessa el jovent de la comarca. Els nivells d'atur, que oscil·len molt entre els municipis de la Canal de Navarrés, es situen entre el 10 i el 40 per cent, sent Anna el municipi amb un menor percentatge d'atur (11%, aproximadament), i sent Bicorp, Quesa i Millars els municipis amb major percentatge d'atur (superior al 20% a Bicorp i Quesa i al 40% a Millars). Altrament, la resta de pobles es situen entre el 15 i el 20% d'atur, amb taxes lleugerament superiors a la mitjana del País Valencià, actualment en un 16.7% (i un 40.3% en els menors de 25 anys).

Per a la presidenta de la Mancomunitat de la Canal de Navarrés, Carolina Más, "la situació laboral dels joves d'ací és més difícil que la que existia abans". Segons planteja, els qui més difícil ho tenen són els joves amb especialització universitària. En l'actualitat existeixen tres polígons industrials en la comarca, però resulta complicat portar empreses a la Canal de Navarrés. En Enguera, per exemple, de les 138 empreses inscrites en la Seguretat Social al 2020, sols 29 estaven relacionades amb la indústria, 10 amb l'agricultura

i 8 amb la construcció. En canvi, 91 de les 138 empreses mencionades, depenen del sector servicis.

Un dels principals problemes que es presenten, però, a l'hora de promoure empreses a la Canal de Navarrés és la manca de xarxes i connectivitat, que arriben de forma molt desigual arran dels huit pobles. A la zona de Bolbaite i Chella, assenyala Carolina Más, "existeixen problemes de cobertura i això és inadmissible en ple segle XXI. El polígon industrial de Chella està pràcticament buit, però... com decideix hom portar ací la seua empresa si no té la certesa de que comptarà amb cobertura telefònica?". En la mateixa línia, la presidenta de la Mancomunitat assenyala que existeixen problemes d'il·luminació, com el que s'ha presentat a la fàbrica del grup SIRO en Navarrés. Este tipus de problemes esdevenen un greu obstacle per al desenvolupament industrial de La Canal de Navarrés.

Possibles alternatives laborals per als joves de la Canal de Navarrés

La realitat és, a hores d'ara, molt difícil per als joves de la Canal de Navarrés. No obstant això, fins els diuets anys els joves solen romandre als pobles. Els dos instituts que existeixen retenen els joves, per acabar el Batxillerat o per realitzar un dels cicles formatius que s'ofereixen. Una de les opcions podria ser ampliar l'oferta formativa i aconseguir que, com ocorre a altres indrets del País Valencià, joves de tot arreu arriben per estudiar i especialitzar-se. La promoció d'estos graus mitjans i superiors esdevé crucial per retindre talent i afavorir la creació de projectes que permeten el jovent romandre i no anar-se'n. Recentment, les mancomunitats de la Canal de Navarrés i la Costera van subscriure el Pacte Territorial Costera-Canal, on van arribar a la conclusió, en paraules de Carolina Más, de que "cal connectar a les persones que no tenen clar el seu futur amb el futur de les comarques, orientant-los cap a activitats que puguin tindre èxit al nostre territori".

Altre dels sectors que pot esdevindre atractiu per retindre els joves pot estar, tanmateix, el turisme. Carolina Más assenyala que "s'ha encetat una nova etapa en els municipis per anar tots a una i promoure el turisme rural en la comarca". No obstant això, recorda que esta no és una competència única dels ajuntaments i que és necessari operar conjuntament amb la resta d'institucions. El Plan de Màrqueting del Turisme que van llançar l'any 2019 serveix com a guia: ara és clau el paper dels joves

per apostar per un turisme sostenible que pot convertir-se en un salvavides de la joventut.

Carolina Más apunta a un dels sectors que més possibilitats de creixement té a la comarca: l'agroforestal. Segons observa, "existeix una sobreprotecció per part de les administracions amb respecte d'alguns usos forestals, i això dificulta la revitalització de la Canal de Navarrés". A mode d'exemple explica que hi ha un aprofitament forestal de la fusta que s'ha aconseguit a Bolbaite per al qual han hagut de lluitar durant tres anys, temps a què s'ha de sumar "el període de recerca d'empreses que vulguen fer-se càrrec i troben viabilitat". Això contrasta amb una manca de preparació dels joves de la comarca (tal com s'apuntava abans) a l'hora d'assolir certes professions que viuen el seu *boom*, com la multiaventura, el senderisme i els esports de muntanya, i que acaben estant gestionades per persones o empreses d'altres comarques.

Per últim, no podem oblidar l'agricultura, altre dels sectors que, si s'aconsegueix transformar, pot ser rendible. Tal com han mostrat nombrosos reportatges, estudis i han criticat des de plataformes com la Unió de Llaureadors i Ramaders o l'Associació Valenciana d'Agricultors, el cultiu de l'oliva i la taronja, majoritaris a la comarca, produeixen uns beneficis menors que durant els anys 90, en alguns casos inclòs pèrdues. Si abans l'agricultura i els xicotets camps familiars eren un complement vital per molta gent, que obtenia uns ingressos extra i es garantia un rebost de màxima qualitat, a hores d'ara la situació és molt més precària.

A més a més, els llocs de treball que dóna la recollida de fruita solen estar gestionats per ETTs i comptar amb unes condicions molt dures, fet pel qual solen ser treballs que agafa qui, malauradament, no té altra opció de vida. És per això que, segons Carolina Más, cal, d'una banda, "reconèixer la importància que té l'agricultura al País Valencià, millorant substancialment la qualitat de vida de la ciutadania"; de l'altra, cal "aplicar la discriminació positiva a alguns dels productes que es produeixen de manera ecològica i sostenible, i fer així que algú amb estudis, per exemple d'enginyeria agrícola, tinga la voluntat de quedar-se i donar-li l'impuls transformador que necessita l'agricultura". Sens dubte, en plena pandèmia ha resultat evident la importància que té el producte de proximitat i la lluita sorda i constant dels agricultors i ramaders per fer perviure els usos agrícoles.

Fulla. Escultura.

Els dilemes del transport i l'oci

Un dels principals problemes que trobem a la comarca és el transport públic. El tren no va arribar a la comarca, i esta situació va afavorir el procés de desindustrialització que es va viure, i que va tindre un dels seus zenits en l'èxode de molts enguerins a la localitat catalana de Terrassa. La única manera existent, a hores d'ara, d'arribar al tren mitjançant el transport públic a València, és fent ús de les línies regulars de TOGSA, parcialment finançades per la Generalitat perquè no són rendibles econòmicament. A banda de la seua baixa freqüència, cal destacar la carestia del viatge, ja que als vora cinc euros que costa el bitllet de tren cal sumar més de dos euros de bitllet d'autobús: quasi huit euros per viatge. Per a Carolina Más, una possible solució que estudien des de la Mancomunitat és la compra cofinançada d'un vehicle d'unes nou places i la cessió competencial per poder realitzar viatges amb una major freqüència, adaptat a la demanda en nombre de persones i de viatges.

Finalment, també cal destacar la manca d'opcions d'oci a la Canal de Navarrés, que fan de les converses

en els bars i pubs, dels passejos per la serra i les activitats en els nombrosos clubs esportius de la comarca les principals activitats lúdiques de la zona. Els cinemes i cineclubs que antany gaudien els ciutadans de la comarca van anar desapareixent de manera progressiva i el cinema i centre comercial més propers es troben a Xàtiva. No obstant això, segons apunta Carolina Más, des de la Mancomunitat s'han impulsat activitats per als joves com *escape rooms*, activitats de rap per a joves o trobades esportives, i la participació ha estat decebedora. Malgrat la contractació d'un tècnic en animació sociocultural (TASOC) per part de la Mancomunitat continuen existint problemes d'implicació. En les enquestes que van realitzar als instituts, les prioritats dels joves semblaven anar en altres direccions: les opcions més escollides van ser les orquestres i, en primera posició, les discomòbils. Com fer atractiva la cultura per al jovent de la comarca sembla una de les grans qüestions que, altrament, poden fer retindre el talent que es marxa ●

Fa temps que els habitants de les comarques del Caroig som testimoni del lent i progressiu abandonament de les nostres terres, conreus i habitatges i la seua consegüent degradació provocada per les transformacions socials i econòmiques. Les velles masies de la serra romanen desertes; els bancals, sense llaurar; i els camins abans trepitjats per carros carregats de mel, oli o fusta són ara rutes senderistes recorregudes per amants de la natura que gaudeixen de camins incomparables, rics en colors, vegetació i paisatges.

El municipi d'Énguera i, més concretament, el terme del Saytón, en plena serra d'Énguera, no escapa a aquesta dinàmica, on oliveres, garroferes i fruiters s'estenen per hectàrees en un entorn muntanyós i agrest oferint una paisatge evocador i farcit de colors. Si fem una passejada però, ens cridarà l'atenció com entre el bosc, entre pins i carrasques, observem des de la llunyania uns punts multicolors, grocs, taronges i rojos que corresponen a un conjunt de iurtes que, instal·lades als peus de la muntanya, són clar testimoni de com el Caroig és un territori viu que dona lloc a la posada en marxa d'iniciatives econòmiques que busquen la sostenibilitat, la creació i la producció ecològica i sostenible.

Kausay Community és una petita comunitat que va començar fa aproximadament dos anys a l'ombra del Saytón, a Énguera. Va ser iniciat per dues famílies de nacionalitat holandesa i nord-americana que volien dur a terme un projecte ecològic, sostenible i respectuós amb la natura. Després de visitar diverses ubicacions, van decidir establir-se a la serra d'Énguera ja que l'entorn i la casuística del paisatge els va semblar el més adient per als seus propòsits. Agafant com a punt de partida una *caseta* i els seus terrenys, van decidir fer una aposta clara i decidida -arriscada també- de construir una comunitat basada en l'agricultura ecològica i l'explotació sostenible dels recursos del bosc que es configurés, alhora, com a punt de trobada, estada i col·laboració de persones interessades en el creixement ètic i la recerca de formes de vida de baix impacte mediambiental.

Potser, però, allò que més cride l'atenció de la Kausay Community siguin les iurtes mongoles que es troben escampades a diferents altures als peus de la muntanya. Amb la seua estructura redona, responen al concepte de "líving in the round" on el Cercle esdevé símbol del concepte d'amor i igualtat: "*In the Circle we are all equal. There is no one*

Iurtes en compte de caserius: noves formes de vida al Caroig

Mariola Aparicio

in front of you and there's nobody behind you. No one is above you; no one is below you. The Circle is Sacred because it is designed to create Unity." (saviesa Lakota). En sintonia amb aquest plantejament de vida, basat en la igualtat, el suport mutu, la simplicitat i el contacte amb la natura, les iurtes permeten també comptar amb espai per allotjar voluntaris i col·laboradors del projecte Kausay que desitgen passar una temporada amb ells per ajudar a conrear l'hort ecològic, l'hivernacle, les oliveres i garroferes i els arbres fruiters.

Els temps i els ritmes de Kausay venen marcats per les estacions i les hores de sol. Les primeres i darreres hores del dia es dediquen al conreu de l'hort i les feines que implica: condicionar el sòl, reconèixer i extraure llavors, preparació de planters, creació de bardisses, poda i desbrossament... La seua intenció és aconseguir abastir-se durant tot l'any amb producció pròpia. També es dediquen a fer compost i estan creant una granja de cucs de terra per ajudar a la matèria en descomposició, en un procés totalment ecològic en què no calen productes químics ni despesa energètica. Igualment, estan experimentant amb els principis de la permacultura, així com en la restauració de terrasses a la terra a fi de crear petits estanys, flors i herbes que beneficien la vida de les aus i els insectes.

Kausay Community traspassa els límits però de ser una comunitat només centrada en la producció ecològica del camp per contribuir al desenvolupament personal

i aconseguir un equilibri a nivell emocional. Una de les seues promotores, Ellen van Iersel, qualificada professora de mindfulness a Holanda, ha dedicat els darrers 20 anys a oferir pràctiques de meditació i mindfulness i continua organitzant tallers diversos de ioga, meditació, retirs espirituals i caminades en silenci. També s'organitzen retirs familiars on les famílies són benvingudes, tot oferint l'experiència perfecta de passar uns dies relaxats en família on s'hi combinen tallers de meditació i silenci per als pares amb divertides activitats d'aventura en contacte amb la natura per als xiquets. La persona visitant tindrà l'ocasió de retrobar-se amb ella mateixa i re-connectar amb el seu jo i amb la natura a fi de recuperar el moment present i la vivència conscient. L'estada al Kausay és, per tant, una experiència integral arrelada en el moment present i la vivència de l'entorn. La vivència del Caroig. Tal i com s'assenyalava a l'editorial anterior d'aquesta mateixa revista, Kausay Community és un bon exemple de la dinàmica modernitzadora que recorre les terres del Caroig i de com és possible garantir la sostenibilitat del territori i la seua repoblació a partir d'iniciatives rurals. Habitant -i pensant- el Caroig •

Com veus la situació, en diferents àmbits socioeconòmics, culturals, formatius... en general de les Comarques Centrals i en singular de la Canal de Navarrés?

Actualment estem travessant una situació molt complexa i sense precedents amb una crisi sanitària inèdita i unes conseqüències econòmiques d'una magnitud encara per veure. En aquest escenari d'incertesa que ens ha tocat viure a totes i tots es francament complicat veure més enllà del dia a dia però hem d'afrontar la realitat amb serenitat i fermesa per poder eixir el mes aviat d'aquesta situació i a la vegada hem de tindre més clar, si cap, com volem el nostre futur, el de la nostra gent i el del territori on vivim.

Hem de treballar d'una forma coordinada entre la societat civil i les institucions, entre l'àmbit privat i el públic, per prioritzar tots junts els objectius comuns que ara són més necessaris que mai. Hem de coordinar els esforços per posar en valor el que tenim des de les associacions, els ajuntaments, les mancomunitats i per suposat el Consorci de Comarques Centrals.

El Consorci de las Comarques Centrals Valencianes es una alianza formada per huit comarques de València i Alacant on viuen més de 500.000 persones entre les quals es troba la Canal de Navarrés. Els reptes del Consorci son d'àmbit social, econòmic, urbans i ambientals del territori que acull. La recerca de finançament per a projectes comuns així com la re-vertebració del territori i l'aposta per la descentralització del model productiu valencià son altres objectius del Consorci, a més a més, de la millora d'infraestructures i aconseguir un posicionament com a referent econòmic i cultural.

Tots aquests reptes i objectius es podran abastir amb el treball conjunt i amb les idees clares per part de totes i tots. Som un territori ampli, divers i diferent que hem de saber convertir en avantatges el que a priori podrien ser inconvenients. Ha arribat el temps de menys paraules i més fets.

Sabem que els pilars bàsics de l'economia de la comarca són l'agricultura, els serveis, i cada vegada menys, la indústria... Aquest model productiu és el que ha predominat al llarg del temps. Consideres que és necessari un canvi o una reorientació de la mateixa? Quin paper podria realitzar les Comarques Centrals?

Vivim en un món globalitzat i cada vegada més especialitzat i això fa, segons el meu criteri, més imprescindible la coordinació i cooperació en les estratègies econòmiques. Tenim un

Entrevista a Roberto Granero, president del Consorci de les Comarques Centrals Valencianes

Pepa Tornero

territori divers que conjuga zones molt industrialitzades, amb altres on el sector serveis es la primera font d'ingressos i finalment comarques més agrícoles. Tots els sectors són importants i a la vegada poden complementar-se.

Des del Consorci hem de ser capaços d'identificar els projectes estratègics més interessants per poder executar-los amb eficàcia i amb un criteri sostenible.

Podríem dir que l'economia de la Canal de Navarrés en general s'ha quedat estancada com a conseqüència de la insuficient innovació, o no s'han aprofitat tots els potencials que puguen existir... paisatgístics, ecològics, artesans... Quines són les perspectives econòmiques i socials (agrícoles, ramaderes, cooperatives... i altres) de present-futur per a les nostres gents, per als nostres pobles, per a la nostra comarca inserida en les Comarques Centrals?

El Consorci de les Comarques Centrals Valencianes té com un dels seus objectius principals assegurar un creixement més integrador, intel·ligent i sostenible en les nostres comarques, utilitzant la innovació com ferramenta d'especialització, desenvolupament i resposta dels reptes del territori. Identificar les principals necessitats, àrees prioritàries d'actuació i potencials projectes a desplegar que fomenten la innovació com eix transversal i factor de competitivitat clau per a un desenvolupament sostenible i integrat del territori.

La innovació és un vector importantíssim però també ho és el màxim aprofitament dels recursos del territori. La Canal de Navarrés és un territori amb magnífics recursos naturals que poden generar una activitat econòmica rellevant per a la comarca i que deuen posar en valor la riquesa medi ambiental dels seus pobles. A més a més activitats agrícoles i ramaderes amb la suficient modernització i optimitzant el seu procés productiu poden posicionar-se en el mercat amb productes d'alta qualitat.

Tot i els grans esforços realitzats a l'àmbit del turisme en general i ecològic en

singular –que podria convertir-se en una de les activitats transversals i re-equilibradores– caldria dir que l'oferta d'allotjament és molt reduïda –sobretot a les zones no urbanes–, que malgrat les diferents rutes i/o itineraris perfilats, els paratges naturals declarats, etc., encara queda molt per fer, per exemple, professionalitzar les persones que es dediquen: guies 'turístics', hostalers..., millorar la escassa cooperació i coordinació intraturística dels municipis de la comarca i de la comarca amb les Comarques Centrals, millorar la gastronomia casolana, que és una assignatura pendent... podria ser susceptible de recolzament institucional: mancomunal, comarques Centrals, Diputació... conjuntament amb les iniciatives del territori i configurar entitats mixtes públiques-privades que garanteixen un desenvolupament sostenible, rural...

Com he dit abans el treball conjunt de les distintes administracions i la col·laboració públic-privada es fonamental per al futur de les nostres comarques. El turisme és un eix estratègic del Consorci i per això és molt important el foment de l'ocupació i la promoció econòmica i turística de les nostres comarques. El Consorci treballa per posar en valor les riqueses del territori així com posicionar les nostres comarques com referent turístic i cultural per a tota la Comunitat Valenciana.

Consideres que l'educació i la formació, per exemple, dins de l'òptica del que parlem, a les escoles, instituts, a les unitats municipals i comarcals de formació i ocupació... es treballés el reconeixement de la pròpia realitat del món rural i es vinculesen més amb el teixit, econòmic, sociocultural, etc. per poder generar sinèrgies en nínxols de formació-ocupació com ara el turisme, l'agricultura i la ramaderia ecològica, les produccions artesanals, les diverses iniciatives cooperativistes... professionalitzant a les dones i homes que vagen a dedicar-se –total o parcialment– a crear iniciatives empresarials, de caràcter social, del bé comú..., en una aposta clara de posar-nos totes a treballar i a resoldre els problemes... ¿quin paper podrien fer-ne les mancomunitats de les comarques, l'Associació Comarques Centrals...?

L'educació i la formació són fonamentals per tota societat que vulga progressar i és en els espais educatius i formatius, entre altres espais, on s'ha de treballar la posada en valor del món rural i els seus avantatges front el model actual per poder transformar-lo.

Les mancomunitats i els consorcis tenim una funció d'aglutinar objectius

Entre gotas y lágrimas. Instalación.

i voluntats dels municipis per tal de fer més força davant les administracions superiors i augmentar la seua capacitat d'influència. En eixa tasca podem ser útils per accelerar el necessari procés de canvi de model així com en l'organització de espais d'encontre i debat sobre temes tan importants com els esmentats i que deuen marcar el nostre futur immediat.

Des d'una perspectiva socioeducativa i política i institucional, quins haurien de ser, segons el teu criteri, les propostes per revertir la situació actual i anar cap a una societat de bon viure a les comarques centrals i, específicament a la Canal de Navarrés? I des d'una òptica socioeconòmica-laboral?

Crec que primerament hem de creure en les nostres possibilitats com a espai geogràfic diferent i diferenciat del territori valencià, amb moltes potencialitats i després hem d'aconseguir el recolzament de les institucions per tal de complementar l'objectiu comú de revertir l'actual situació. En aquest sentit el Consorci deu ser una ferramenta important de representació de les comarques centrals i un instrument al servei del territori. L'aposta pel món rural de les administracions autonòmiques i estatals deu reflectir-se d'una vegada per totes en la realitat que vivim, és a dir, en accions concretes i palpables. S'està començant a treballar en aquest sentit però queda molt per fer.

En l'actualitat tenim dues opcions polícoadministratives dins de la comarca, la primera és que hi ha una mancomunitat de la Canal de Navarrés i hi ha una mancomunitat de la Costera, part de la comarca està en la de la Canal de Navarrés i part a l'altra, llavors... com podríem treballar, per exemple, des de la societat civil, des de les institucions... perquè fos

solament una opció i les dues comarques: la Costera i la Canal de Navarrés tingueren una sola mancomunitat i agafarem pes demogràfic, sociopolític, institucional...?

Actualment estan en estudi les distintes al·legacions i aportacions a la Llei de Mancomunitats. La llei es basa en la comarcalització dissenyada a dia de hui i la situació especial en quant a membres i territori de les mancomunitats de les comarques de la Costera i la Canal de Navarrés col·lideix amb el text de la llei. Cal esperar per veure com es resol aquest tema però l'esperit i el text de la llei ens du a una composició natural de les mancomunitats en quan als seus membres i per tant a que cada poble forme part de la mancomunitat de la seua comarca.

Som dos comarques veïnes, diferents però totalment complementàries una de l'altra en molts aspectes i per tant siga en un ens comarcal o en dos deguem treballar conjuntament en allò que ens uneix. Existeixen ja espais de treball conjunt com es el Pacte Territorial per l'ocupació i que deuria servir-nos d'exemple per trobar molts altres punts d'encontre comuns.

El Consorci de les Comarques Centrals Valencianes, com a ens supra-comarcal, es un eix vertebrador dels reptes i objectius de cadascuna de les comarques i per tant de la Costera i la Canal de Navarrés.

Finalment des de les institucions valencianes –Diputació de València, Generalitat...– què balanços realitzaries sobre les implementacions pressupostàries, inversores... passades: període 1995-2015 i sobre el moment actual: 2015-2019, quines inversions consideres imprescindibles per al període 2019-2023? Podrien la Diputació de València, la Generalitat... conjuntament amb els

ajuntaments de la comarca, la mancomunitat... anar concretant iniciatives que creen-consoliden un nou horitzó de present-futur real per als nostres territoris?

El Consorci es va reactivar en 2016 després d'una paràlisi de 12 anys. En aquests quatre anys s'ha fet una tasca de reconstrucció dels fonaments de l'ens i s'ha reiniciat un nou camí per posar en valor un territori que representa un important àmbit geogràfic i poblacional del territori valencià i que vol dir la seua tant a nivell econòmic i social com cultural.

Hi ha inversions i infraestructures imprescindibles per al territori del Consorci que han sigut demandades històricament, tant a l'interior com a la costa, i que no poden passar més temps en l'oblit de les institucions superiors. El Consorci té un caràcter reivindicatiu que no ha de perdre. Recentment han hagut novetats en dos reivindicacions històriques com són el desdoblament de la CV-60 i la millora de la línia de tren Xàtiva-Alcoi. Queden moltes altres com la millora i ampliació de la línia C-2 de rodalies, el tren de la costa, el servei d'autobús que comuniqui la Canal de Navarrés almenys amb Xàtiva i la millora de molts trams de carreteres comarcals entre altres.

Com he dit al principi, el treball conjunt de les administracions és fonamental i necessari per a poder aconseguir els reptes, les demandes i les reivindicacions del nostre territori. Amb la cooperació i la coordinació entre les administracions i la societat civil tot serà més fàcil i tot serà possible ●

La agricultura que se practica en las 22 localidades que integran la agrupación de “Municipios del Macizo del Caroig” (Figura 1) presenta unas características productivas diferenciadas en función, principalmente, de los recursos suelo y agua de estos territorios. Los enclavados en la comarca de La Ribera Alta se han especializado en cítricos, frutales y hortalizas; alternando con olivar en Sumacàrcer y Tous, y en menor proporción en Sellent. En los pueblos de La Costera (Montesa, Moixent y Vallada) se cultivan cítricos y frutales, junto a olivar y viñedo. En La Canal de Navarrés se dedican a cítricos, frutales y hortalizas en el regadío, y a olivar sobre todo en secano; siendo casi testimonial el viñedo. Finalmente, en Dos Aguas, municipio de La Hoya de Buñol, a frutales y a olivar. La superficie cultivada total en estos Municipios, estimada para el año 2019, es de 20.394 hectáreas, con una proporción muy igualada entre secano (10.293 ha) y regadío (10.101 ha) (Tabla 1). Esta similitud en cifras es reciente, desde los años 90 del siglo XX, debido a la transformación de tierras de secano en regadío por la introducción del riego por goteo. Ello ha llevado a nuevas plantaciones de cítricos y frutales donde antes había cultivos de secano, e incluso a la introducción del riego por goteo en olivar y viñedo, cultivados tradicionalmente en secano o secano mejorado (especialmente, en Montesa, Vallada, Moixent, Anna y Enguera).

El factor que unifica la agricultura en todas estas localidades es la adaptación de sus campos de cultivo a las pendientes que imponen las diferentes sierras que integran el Macizo del Caroig. Esta adaptación, histórica, la consiguieron los labradores gracias a la construcción de *bancals de pedra seca*, que han contribuido a lo largo de los siglos: al incremento del espesor del suelo y su capacidad de infiltración y retención de agua; al desarrollo del sistema radicular de los árboles; a la disminución de la erosión en los campos; al enriquecimiento de su composición biótica; a su capacidad para favorecer el secuestro de carbono por parte del suelo; al mantenimiento de su fertilidad; y a la conectividad de las diferentes unidades del paisaje, entre otras importantes funciones.

Estos bancals han dotado al Macizo del Caroig de un *paisaje cultural de pedra seca*, cuya técnica ha sido reconocida por la UNESCO, en 2018, como Patrimonio Cultural Inmaterial de la Humanidad. Ello va a colaborar, sin duda, al reconocimiento social a la ingente labor que realizaron los agricultores para ampliar la superficie de cultivo en estos territorios, calificados,

Las terrazas agrícolas de piedra seca en la agrupación de “Municipios del Macizo del Caroig” (Valencia): un valor medioambiental a preservar

Sabina Asins-Velis,
Beatriz López-Gurillo
Centro de Investigaciones sobre Desertificación-CIDE (Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Universitat de València, Generalitat Valenciana).

en la actualidad, como Zonas Agrícolas con Limitaciones Naturales en los programas de la Política Agrícola Común (PAC) de la Unión Europea.

La caracterización de las clases de Capacidad de Uso Agrícola de los suelos de estos Municipios (Figura 2) ejemplifica las dificultades a las que tuvieron que hacer frente los agricultores, durante centurias, para poner en cultivo las laderas de las sierras que integran el Macizo. Predominan, con un 51%, los suelos de Clase D (Baja Capacidad de Uso Agrícola); seguidos, con un 28 %, por los de Clase E (Muy Baja); y un 18% de Clase C (Moderada). La Clase B (Elevada), con un 3%, se localiza preferentemente en los municipios de Alcàntera de Xúquer, Beneixida y Càrcer. En todo este territorio no se encuentran suelos clasificados como

Clase A (Muy Alta Capacidad de Uso Agrícola).

Las principales limitaciones de estos suelos están ligadas a sus características físicas y químicas; a la pendiente; al espesor efectivo de los suelos; a los afloramientos rocosos; y a los problemas ligados a la erosión y la excesiva pedregosidad. A estas limitaciones hay que sumar otras muchas causas, que convierten en frágil a la agricultura practicada en estos territorios. Entre ellas: la dificultad/imposibilidad de mecanización de las tareas agrícolas, debido a las pendientes y los deficientes caminos de acceso a los campos; la búsqueda histórica de agua, por ejemplo en Enguera; las obsoletas infraestructuras viarias de conexión con los mercados (como en Dos Aguas, Millares, Bicorp y Quesa); el éxodo rural desde mediados de los años 60 del siglo XX; el envejecimiento de la población; el pequeño tamaño de las explotaciones; la competencia del mercado internacional, etc.

Sin embargo, son tan importantes las funciones ambientales, sociales y culturales en estos sistemas agrarios de alto valor natural, ubicados en zonas con limitaciones naturales, que su preservación se considera imprescindible en las políticas de la Unión Europea. Y así lo reconocen las medidas de la PAC; aunque éstas sean insuficientes para las necesidades del pequeño y mediano agricultor. En el Programa de Desarrollo Rural de la Comunidad Valenciana (2014-2020), entre las medidas específicas a las que pueden acogerse los agricultores de los “Municipios del Macizo del Caroig”, destacan:

- Medida 13: “Pagos a zonas con limitaciones naturales u otras

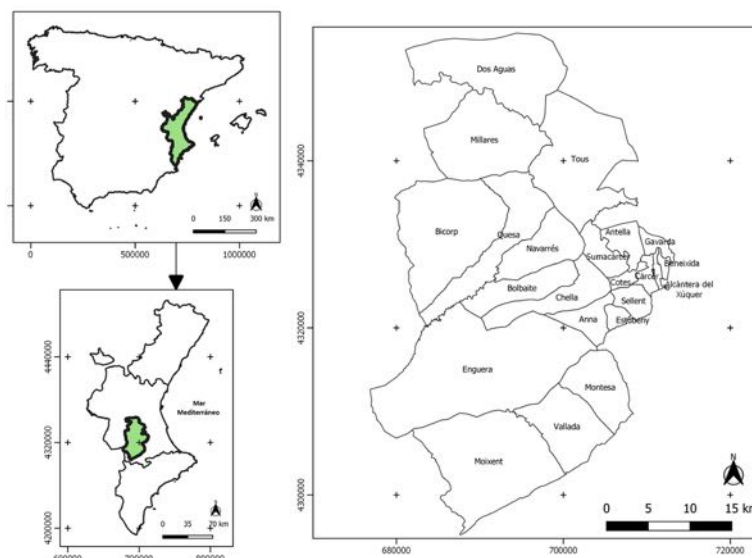

Figura 1. Localidades que integran la agrupación “Municipios del Macizo del Caroig”, pertenecientes a las comarcas de La Ribera Alta, La Costera, La Canal de Navarrés y La Hoya de Buñol, en la provincia de Valencia. Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

MUNICIPIO	COMARCA	SECANO (hectáreas)	REGADÍO (hectáreas)	SUPERFICIE CULTIVADA (hectáreas)
ALCÁNTERA DE XÚQUER	Ribera Alta	0	265	265
ANTELLA	Ribera Alta	13	675	688
BENEIXIDA	Ribera Alta	0	213	213
CÀRCER	Ribera Alta	0	587	587
COTES	Ribera Alta	1	275	276
GAVARDA	Ribera Alta	3	500	503
SELLENT	Ribera Alta	40	427	467
SUMACÀRCER	Ribera Alta	211	387	598
TOUS	Ribera Alta	242	209	451
TOTAL		510	3.538	4.048
ESTUBENY	La Costera	21	239	260
MOGENTE/MOIXENT	La Costera	2.121	907	3.028
MONTESA	La Costera	73	1475	1.548
VALLADA	La Costera	344	1142	1.486
TOTAL		2.559	3.763	6.322
ANNA	Canal de Navarrés	564	590	1.154
BICORP	Canal de Navarrés	461	71	532
BOLBAITE	Canal de Navarrés	1.015	223	1.238
CHELLA	Canal de Navarrés	1.081	415	1.496
ENGUERA	Canal de Navarrés	2.082	720	2.802
MILLARES	Canal de Navarrés	355	76	431
NAVARRÉS	Canal de Navarrés	839	442	1.281
QUESA	Canal de Navarrés	473	131	604
TOTAL		6.870	2.668	9.538
DOS AGUAS	Hoya de Buñol	354	132	486
TOTAL GENERAL		10.293	10.101	20.394

Tabla 1. Estimación de la superficie cultivada en 2019 (en hectáreas) en los “Municipios del Macizo del Caroig”. Fuente: Conselleria de Agricultura, Desarrollo Rural, Emergencia Climática y Transición Ecológica. <http://www.agroambient.gva.es/es/estadisticas/>

limitaciones específicas”; con la finalidad de mantener métodos sostenibles de explotación; de evitar el abandono de la actividad y elevar la productividad y la gestión del suelo; fomentar la conservación y captura de carbono en el sector agrícola; gestionar los fertilizantes y plaguicidas; colaborar al mantenimiento de la biodiversidad de los sistemas agrarios; y a la preservación de valores paisajísticos característicos, tradicionales y singulares, y, en consecuencia, del potencial turístico de la zona, etc.

- Medida 10: “Agroambiente y clima”.

Las ayudas de la Medida 13 se conceden anualmente, por hectárea (superficie máxima subvencionable 75 ha), a los agricultores activos y a los no pluriactivos, titulares de explotaciones en los municipios del listado de zonas de montaña, y de zonas distintas a las de montaña con limitaciones naturales. En la zona de estudio se incluyen (DOGV 7478 de 4 de marzo de 2015):

- Municipios de montaña: Dos Aguas, Bicorp, Millares y Quesa.
- Municipios en zonas con limitaciones naturales, distintas de las de montaña: Anna, Bolbaite, Chella, Enguera, Estubeny y Navarrés.

Sin embargo, quedan excluidos de este listado municipios como Montesa, Vallada, Moixent, Tous, Antella o Sumacàrcel, cuyos agricultores deben afrontar esas mismas limitaciones.

Dado que la gran extensión de la zona que comprende el Macizo del Caroig excede del espacio de que disponemos para este artículo, presentamos, a modo de ejemplo, un análisis de las características de los campos de cultivo y los paisajes agrarios de piedra seca del municipio de Enguera. Los suelos de esta localidad participan de las mismas limitaciones que la práctica totalidad del territorio del Caroig: problemas relacionados con las características físicas y químicas del suelo; pendientes pronunciadas; escaso espesor efectivo de los suelos; abundancia de afloramientos rocosos y excesiva pedregosidad y problemas relacionados con la erosión (Figuras 3-5).

Entre estas limitaciones, la pendiente de las laderas de las sierras que integran el Macizo hizo que los agricultores tuviesen que adaptar sus conocimientos del medio físico y diseñar, de forma integrada, el abancalamiento de las laderas, teniendo en cuenta especialmente su capacidad de retención del agua. En Enguera, con el paso de los años, se ha preservado el cultivo en los campos con mejores condiciones edáficas, de mecanización y acceso; abandonándose los ubicados en mayores pendientes y con dificulta-

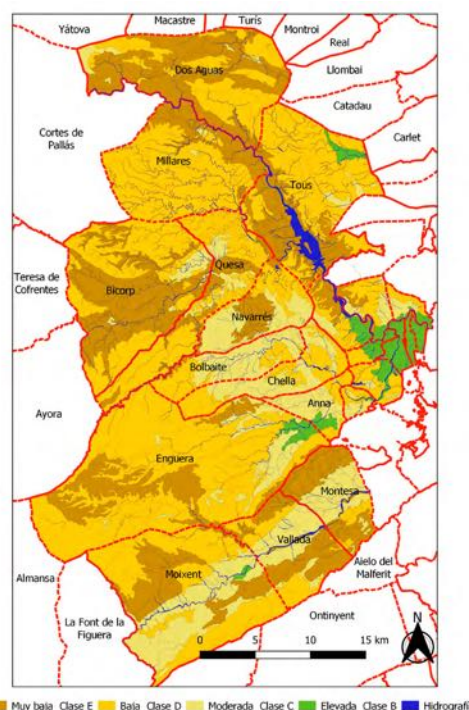

Figura 2. Capacidad de Uso Agrícola de los Suelos de la agrupación “Municipios del Macizo del Caroig”. Fuente: Antolín, C. (Coord.), *El suelo como recurso natural en la Comunidad Valenciana*. Valencia, 1998. Elaboración para este estudio: B. López-Gurillo-CIDE.

des para su trabajo (Figura 6). Como ejemplo, podemos apreciar, en el área de Navalón, la importante disminución al superponer la capa de cultivos del año 2020 a la foto aérea de 1956 (Figura 7). Estos campos abandonados, en todo el término municipal, han sido objeto de revegetación espontánea por pinares y matorral (Figura 8); y como conse-

cuencia se han abandonado también las importantes casas de labor y habitación distribuidas por el interior montano (Figura 9). A día de hoy, un 80% del territorio está dedicado a pastos, matorral y especies arbóreas (Figura 10). La elevada proporción de suelo forestal debe estar sujeta a planes de gestión, debido a la gran continuidad de la masa forestal (antiguamente fragmentada por los bancales agrícolas), que eleva la peligrosidad en caso de producirse un incendio.

El cultivo ha quedado reducido a los valles más fértiles y al piedemonte. En realidad, a los suelos clasificados como más aptos para la actividad agrícola:

las clases Elevada (B) y Moderada (C) (Figuras 11-15), aunque también se mantiene en algunas partidas clasificadas como de Baja Capacidad (D). En general, estas explotaciones son más intensivas en capital, al haberse instalado en muchas de ellas el riego por goteo, y mejorado la calidad de las variedades plantadas, así como favorecido la mecanización de las actividades agrícolas. Sin embargo, aún son numerosas las hectáreas de cultivo que, cumpliendo una importante función ambiental, no son rentables para sus propietarios; que además no pueden acogerse a las ayudas de la PAC por tener sus propiedades una extensión menor de 3 hectáreas. Por otro lado, en 2019, úni-

camente 7 propietarios de Enguera han solicitado la Medida 13 “Pagos a zonas con limitaciones naturales u otras limitaciones específicas”, a los que se han adjudicado en total 6.482,4 euros, variando la cuantía entre los distintos beneficiarios entre los 655,76 euros y los 1.304,9 euros. Las Medidas a las que más propietarios se han acogido son: “Pago para prácticas agrícolas beneficiosas para el clima y el medio ambiente” y “Régimen de pago básico”. Sólo 10 propietarios se han acogido a la de Agricultura Ecológica (Medida 11) y 1 a la Medida 08 destinada a “Inversiones en el desarrollo de zonas forestales y mejora de la viabilidad de los bosques”¹.

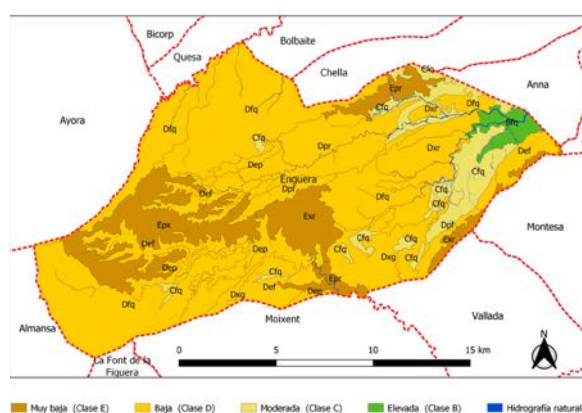

Figura 3. Capacidad de Uso Agrícola de los Suelos, con indicación de las principales limitaciones, en el municipio de Enguera: Características físicas (f); químicas (q); pendiente (p); espesor efectivo de los suelos (x); afloramientos rocosos (r); problemas ligados con la erosión (e); excesiva pedregosidad (g). Fuente: Antolín, C. (Coord.), El suelo como recurso natural en la Comunidad Valenciana. Valencia, 1998. Elaboración para este estudio: B. López-Gurillo-CIDE.

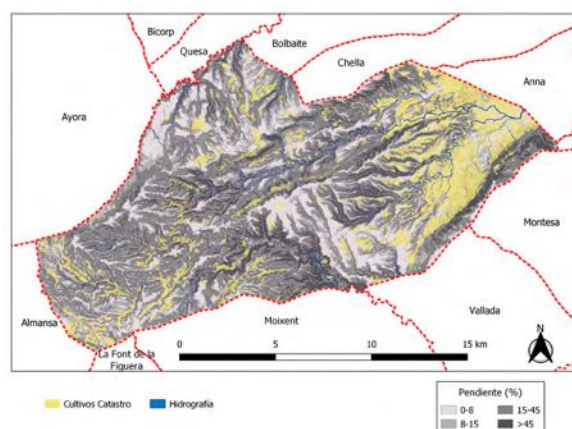

Figura 6.- Ubicación de las partidas rurales actualmente en cultivo: son mayoritarias las situadas en zonas de hasta un 15% de pendiente. Fuente: Centro Nacional de Información Geográfica. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana. <http://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp> . Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

Figura 4. Limitación de la Capacidad de Uso Agrícola del Suelo, debido a su escaso espesor efectivo y a los afloramientos rocosos, y, sobre todo, a que no se han practicado medidas de conservación del suelo, como se aprecia en el olivo descalzado a la derecha de la imagen. Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

Figura 5.- Limitación de la Capacidad de Uso Agrícola del Suelo, debido a la excesiva pedregosidad. Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

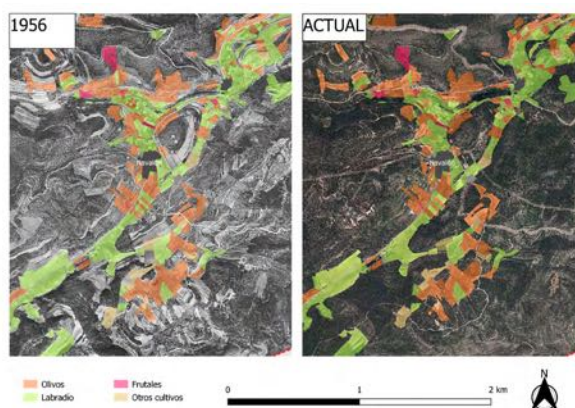

Figura 7. Abandono de campos de cultivo en la zona de Navalón (Enguera), que se evidencia al superponer la capa de cultivos actual a la foto aérea de 1956. Fuente: Centro Nacional de Información Geográfica. Ministerio de Transportes, Movilidad y Agenda Urbana. <http://centrodedescargas.cnig.es/CentroDescargas/index.jsp> . Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

¹ https://www.fega.es/es/ficheros_beneficiarios_PAC

Figura 8. Abandono de los campos abancalados y revegetación espontánea en la partida de las Turmas (Enguera). Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

Figura 9. Abandono de la histórica Casa de Toñuna (Enguera). Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

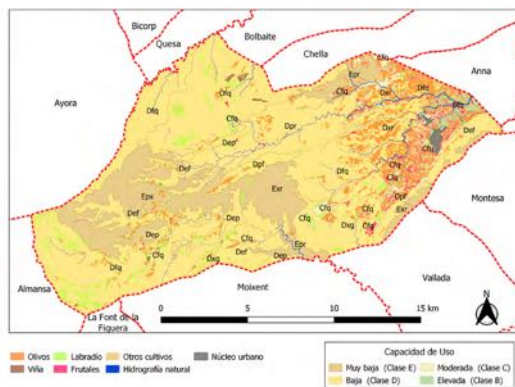

Figura 12. Superposición de la capa de cultivos actuales (Figura 11) a la capa de Capacidad de Uso Agrícola de los Suelos (Figura 3). Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

Figura 13. Bancal de oliveras. Enguera. Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

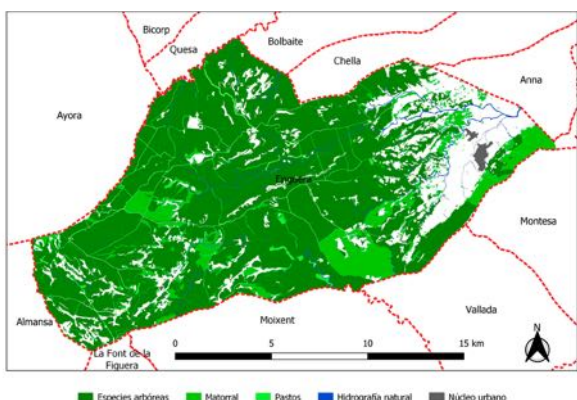

Figura 10. Extensión y continuidad de la masa forestal en el municipio de Enguera, que ocupa un 80% de su extensión total. Fuente: Sede Electrónica del Catastro. <https://www.sedecatastro.gob.es/Accessos/SECACCDescargaDatos.aspx>. Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

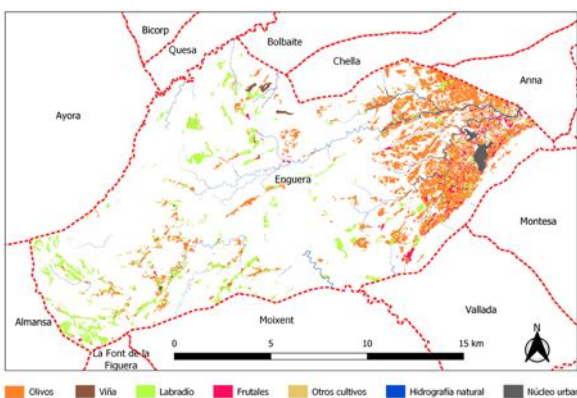

Figura 11. Ubicación actual de los campos de cultivo en Enguera, preferentemente en los valles y suelos más fértiles de la localidad (Clases B y C). Fuente: Sede Electrónica del Catastro. <https://www.sedecatastro.gob.es/Accessos/SECACCDescargaDatos.aspx>. Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

Figura 14. Viñedo en espaldera, apoyado por riego por goteo. Enguera. Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

Figura 15. Nuevas plantaciones de olivos, con riego por goteo. Enguera. Foto: S. Asins-Velis. (24/09/2020).

En estas partidas rurales, los hallazgos arqueológicos y los topónimos reflejan el cultivo de algunas de ellas desde hace milenios, como bien han destacado los arqueólogos e historiadores de la localidad: Lucena, La Turmas, Benacancil, Benali, Benamil, Benalaz, El Murre, El Ral, Saytón, Faraquat, Toñuna, La Orden, El Corcot, Vistavella y Fraga, son sólo un ejemplo de estos vínculos históricos asociados al cultivo (Figuras 16-18).

El que estos cultivos se disponían en bancales lo constata la documentación de archivo (protocolos notariales y padrones de riqueza, entre otros). Ello reafirma la utilidad de estos bancales de piedra seca como medida resiliente para la conservación de suelos y agua. El futuro de estos campos viene abalado por la orientación de la PAC 2021-2027, y el diseño de “eco-esquemas”, en los que se primarán las medidas que contribuyan, entre otros aspectos a²:

- garantizar una renta justa a los agricultores;
- aumentar la competitividad;
- reequilibrar el poder en la cadena alimentaria;
- actuar contra el cambio climático;
- proteger el medio ambiente;
- preservar los paisajes y la biodiversidad;
- apoyar el relevo generacional;
- mantener zonas rurales dinámicas; y
- proteger la calidad alimentaria y sanitaria.

¿Qué hacer, pues, en los “municipios del Macizo del Caroig” para preservar este rico patrimonio? En este mismo número de la Revista, el geógrafo José Vicente Sánchez Cabrera, en su detallado artículo “*La Carta del Paisatge i de la Pedra Seca: Una oportunitat per al Massís del Caroig*” nos propone el instrumento que puede dotar de contenido y dar valor a este gran valor ambiental, cultural, social, y también económico, con que cuentan los agricultores y toda la sociedad de este rico territorio. La colaboración de los agricultores y sus organizaciones, de los gestores del territorio y los responsables políticos, de los historiadores, geógrafos, y demás profesionales concernidos, es fundamental para que pueda llevarse a cabo.

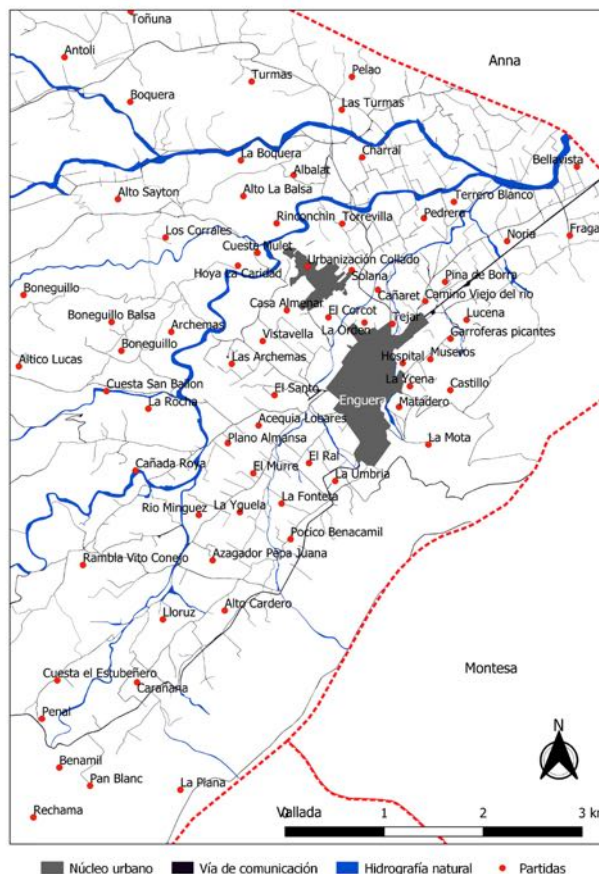
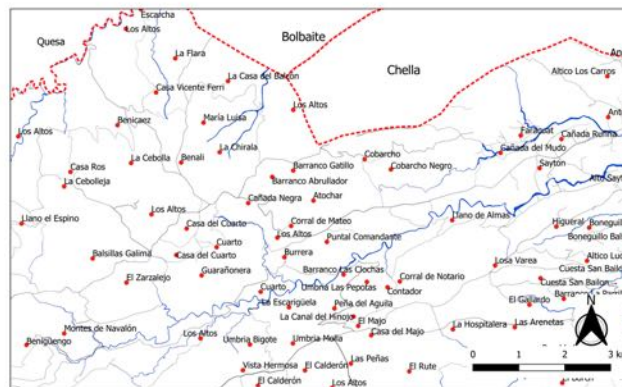
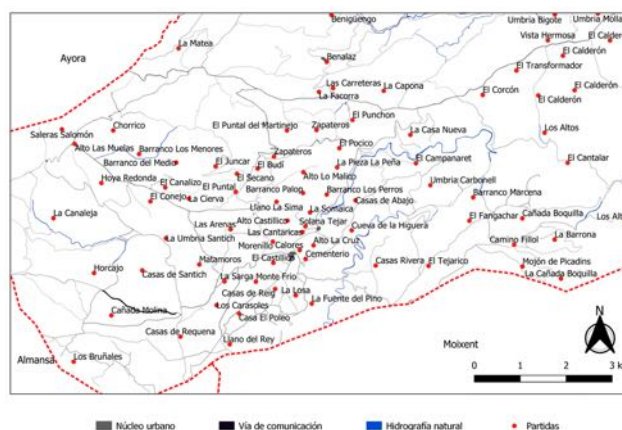

Figura 16. Partidas de cultivo históricas cercanas al núcleo urbano de Enguera. Fuente: Sede Electrónica del Catastro. <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx>. Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

15

Figuras 17 y 18. Partidas históricas de las zonas de Benali y Navalón. Fuente: Sede Electrónica del Catastro. <https://www.sedecatastro.gob.es/Accesos/SECAccDescargaDatos.aspx>. Elaboración: B. López-Gurillo-CIDE.

² https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy/future-cap_es

El desenvolupament rural, per a que siga sostenible al territori, ha d'afavorir un clima de cooperació social que fomenta els diferents mecanismes de bon govern; amb la capacitat d'actuar i d'influenciar en les estructures locals pròpies del medi rural. Cal entendre'l com un procés de creixement i de revitalització que en tot cas ha de ser equilibrat, integrat i autosostenible. L'eixida endavant del món rural (cal parlar des del pragmatisme en aquests termes), s'ha de donar al voltant de quatre dimensions o esferes de treball que entenen juguen un paper essencial:

1. Promovent una economia verda, innovadora i arrelada al territori.
2. Desenvolupant la cohesió i la justícia social.
3. Aprofundint i fent més eficaç la dimensió polític-administrativa.
4. Treballant per la sostenibilitat mediambiental i cultural.

Aquest desenvolupament ha de vetllar per millorar la qualitat de vida dels seus habitants, incentivant l'increment dels nivells de renda, treball, i la seua capacitat per fixar o retenir a la població en unes condicions socials i de nivell de vida òptimes. Amb la intenció d'aconseguir tots aquests reptes de futur, és substancial a ells la necessària protecció, ordenació i gestió del territori, incloent en aquestes tasques l'ús sostenible dels recursos naturals o la defensa i conservació del patrimoni cultural. Val a dir també que tots aquests processos han de ser sempre que siga possible endògens. És a dir; han de néixer i adaptar-se a l'especificitat local, sent alhora autogestionats pels agents socials que hi viuen o actuen als diferents pobles.

L'espai geogràfic que compren l'àmbit del Massís del Caroig, compta amb un ric i variat patrimoni territorial. En aquestes línies ens interessa destacar, per exemple, les manifestacions de "pedra seca" entre molts altres recursos i elements de valor que romanen en aquest territori. En el cas de la pedra, pot ser que aquest element siga un dels principals trets que millor defineixen i caracteritzen el paisatge a l'interior valencià. És per això que ha de ser entès no sols com una arquitectura pròpia d'un moment històric, sinó més bé com un concepte global i aglutinador absolutament adient, amb capacitat per promoure noves polítiques i actuacions de gran valor per al territori i la societat.

Podríem afirmar, sense por a equivocar-nos massa, que el paisatge de la pedra és una realitat una expressió més de tota una forma d'entendre i de concebre aquest territori. Parlem, de fet, d'un sistema d'aprofitament i d'adaptació al

La Carta del Paisatge i de la Pedra Seca: Una oportunitat per al Massís del Caroig

José Vicente Sánchez
 Cabrera,
geògraf-consultor;
professor associat
del Dep. de Geografia,
Universitat de València

medi, convertit en l'actualitat en un bé que ha de ser entès com a un destacat patrimoni cultural. Una cultura basada en la pedra, dispersa al territori en forma de "cucos" o de fites de separació entre bancals i estructures en terrassa als diferents camps agrícoles de secà. Totes elles són en la pràctica, construccions compartides que es conserven a tota la regió de la Mediterrània.

Qualsevol actuació de millora amb la posada en valor d'aquests paisatges, ha de ser necessàriament entès com a una intervenció de caràcter integral. Accions transversals, degudament recolzades pels actors locals que operen al Massís del Caroig, que en cas d'obrir aquesta interessant via de treball, haurien de fixar la seua mirada al voltant de tres elements amb capacitat d'orientar el seu futur més immediat:

1. La primera d'elles cal contextualitzar-la a un context d'emergència climàtica. La comunitat científica planteja la necessitat de mantenir en bon estat els espais agroforestals i les seues Infraestructures Verdes. I ho fa més enllà de ser considerades com a reservoris d'oxigen o de segrest del diòxid de carboni. L'arquitectura de la pedra seca, a més de caracteritzar i condicionar determinats paisatges, esculpeix el territori en forma de terrasses i fites parcel·laries normalment de secà, controlen l'erosió de sòl davant els riscos d'inundació (entre altres funcions). Aquesta és una de les principals avantatges de comptar amb aquestes infraestructures ecològiques a ple rendiment, sent concebuda com la suma sistèmica i relacional d'elements naturals i humans en benefici del territori o dels seus ecosistemes.
2. La segona seria l'aprovació dels nous Programes de Desenvolupament Rural al territori valencià. Aquests tindrien la

capacitat d'aterrar, precisament, moltes de les polítiques provinents de la Unió Europea. Es preveu un marc operatiu, en el qual bona part de les actuacions europees busquen una eixida de la crisi postcovid, fomentant una economia baixa en carboni o plantejant noves actuacions i mesures relacionades amb la mitigació i l'adaptació al canvi climàtic (European Green Deal. Comissió Europea 2019).

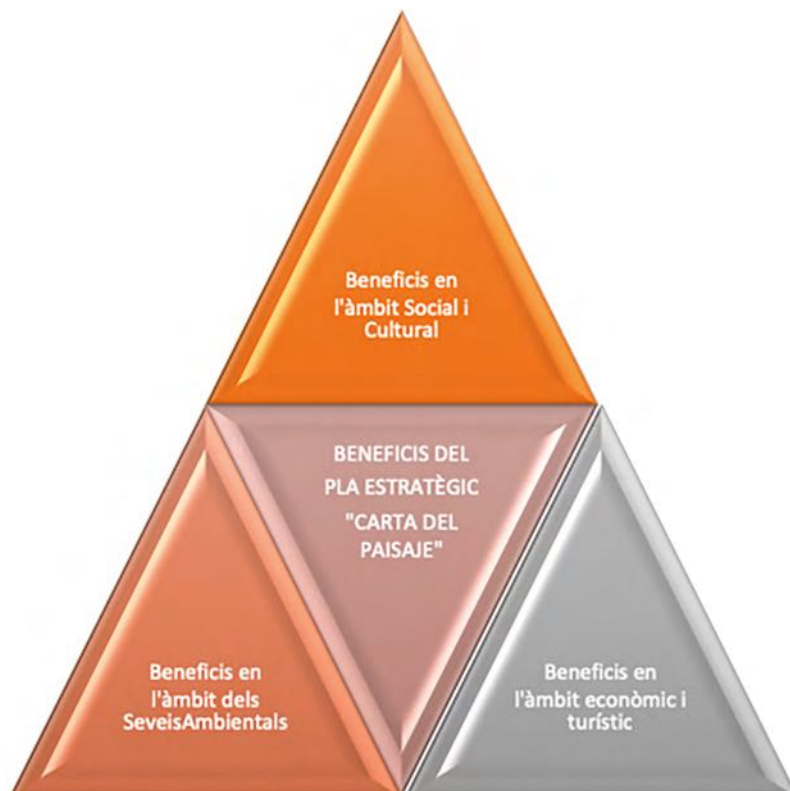
3. En tercer lloc, caldria aprofitar el reconeixement institucional de la "cultura de la pedra seca" com a un actiu i un valor a preservar. Així, l'any 2018 Nacions Unides la va reconèixer com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat (UNESCO). Des d'aleshores, la Direcció General de Cultura i de Patrimoni de la Generalitat Valenciana, per exemple, destina ajudes en matèria de catalogació i restauració d'aquestes construccions, mentre que alguns territoris comencen a desenvolupar tímides iniciatives d'actuació per la seua recuperació.

Derivat d'un intent de posada en valor de tots d'aquests territoris, es planteja per al Massís, per què no, tot un sistema de valoració i de gestió que troba els seus antecedents més immediats l'any 2019 al municipi de Xaló (La Vall de Pop-Alacant), encara que molt abans, pobles com Enguera per proximitat, El Pinós (a Alacant), Vilafranca o Peníscola (a Castelló), han fet els seus avanços i apostes, algunes d'elles ben interessants per fer-li el pertinent seguiment i establir així possibles lliams de col·laboració. En referència als pobles de La Vall de Pop (Marina Alta, 2019), val la pena prendre de forma "quasi prestada", la proposta de treballs de la seua "Carta del Paisatge". Un document una mica més treballat i en tot cas complementari a l'anterior "Carta de Peníscola sobre les Arquitectures i Paisatges de la Pedra en Sec" (2000). Sens dubte tots dos documents, podrien tenir una nova oportunitat en altres geografies del territori valencià.

La "Carta del Paisatge i de la Pedra Seca del Massís del Caroig", es podria plantejar perfectament com a una realitat, sempre que partisca d'una mena de compromís institucional en forma de manifest signat amb capacitat de generar un escenari de confiança i de treball estable, en un marc d'actuacions mancomunades molt més ample. Recursos i possibilitats pensem que no en falten,

ja que té la força necessària d'articular aquest espai geogràfic el Grup d'Acció Local Caroig-Xúquer-Serra Grossa -LEADER-, a més del propi paper que pot desenvolupar "l'Institut d'Estudis Territorials del Caroig", els empresaris i propietaris dels terrenys, així como els agricultors o les mateixes colles d'ecologistes (per esmentar només alguns d'ells...). Destaca també l'existència del projecte per la "Costera-Canal", dins del "Pacto Territorial por el Empleo", sense perdre tampoc de vista el possible rol que s'ha impulsat des d'un possible renaixement del "Consorti Comarques Centrals Valencianes", que haurà de convertir-se, de nou, en un veritable *Ens Gestor* que tindria com a missió un nou repte del tot engrescador: impulsar de la mà del Consell la redacció i la implementació d'un nou Pla d'Acció Territorial (PAT) de caràcter Integral. Un instrument d'ordenació territorial de tipus supramunicipal, que haurà d'incidir de forma regulada i definida en la seua "Infraestructura Verda". Val a dir que s'inclou dins d'aquest concepte d'Infraestructura Verda, el ric i variat patrimoni cultural de la pedra existent al Massís del Caroig.

En un context de Pla d'Acció Territorial (PAT), en el qual s'esbrinen noves etapes de gestió en les polítiques d'ordenació del territori i de desenvolupament rural, sorgeix un plantejament que ha de ser ambiciós, si el que es vol es reorientar les seues polítiques i actuacions cap a una nova cultura territorial. Una nova cultura del territori, que en realitat no és més que la recuperació de la "cultura de sempre", d'aquella vinculada i arrela-

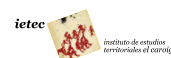
Font: Elaboració Pròpia.

da als oficis, als sabors i al paisatge. En realitat, parlem de reforçar allò que fa del Massís del Caroig un indret molt especial i únic de la geografia valenciana.

Qualsevol intent de planificació territorial ha de plantejar-se de forma estratègica i ordenada. Quatre són les línies d'acció, que a mode de temptativa es podien desenvolupar al futur més immediat:

1. L'elaboració d'un estudi i anàlisi global del patrimoni cultural.
2. La seua orientació cap a la protecció ambiental, paisatgística i cultural.
3. L'elaboració d'un pla dialogat i participatiu amb els agents socials.
4. Una proposta de desenvolupament rural i local, associada a la recuperació del camp i dels oficis

17

Font: Aj. Vilafranca (Castelló).

SIPAM
Sistemas Importantes del
Patrimonio Agrícola Mundial

Font: SIPAM. Fao. Naciones Unidas.

Serveis Ambientals	Funcions	Regulació
Regulació de Riscos Naturals o Induïts	Capacitat dels ecosistemes de donar resposta i adaptar-se a les fluctuacions ambientals	Protecció davant tempestes, inundacions, sequeres, resposta de l'hàbitat als canvis ambientals, etc
Regulació hídrica	Regulació dels fluxos hidrològics	Provisió d'aigua per a reg
Oferta d'aigua	Emmagatzematge i retenció d'aigua	Provisió d'aigua mitjançant conques de reservori i d'aqüífers
Retenció de sediments i control de l'erosió	Detenció del sòl dins d'un ecosistema	Prevenició de la pèrdua de sòl per agents erosius
Formació de sòls	Procés de formació de sòls	Meteorització de roques i acumulació de matèria orgànica
Refugi d'espècies	Hàbitat de poblacions residents	Rèptils i xicoteta mastofauna
Producció d'aliments	Producció primària bruta de bens extractables	Cultius en general de secà i llenyós (destacant l'olivera, garrofer, ametler i vinya)
Recreació	Promoure activitats i activitats recreacionals	Ecoturisme, senderisme
Cultura i Paisatge	Proveir d'oportunitats per usos no comercials	Estètica, arquitectònica, artística, espiritual, valors científics

Font: Elaboració Pròpia.

18

tradicionals, passant també per l'orientació des d'una perspectiva turística sostenible.

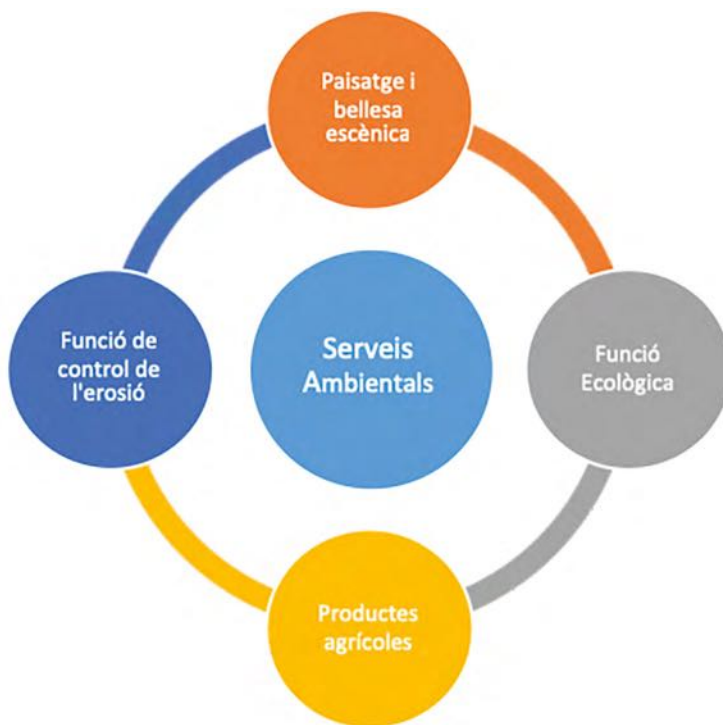
En cas d'acomplir de forma ferma per aquestes línies de treball, els beneficis esperats entenem que poden ser molt interessants. Es presenten de forma resumida en tres blocs:

1. Avantatges des de l'àmbit social i cultural.
2. En forma millores i avanços en matèria economia o del turisme.
3. Com a beneficis en l'esfera dels serveis ambientals.

1. Avantatges en l'àmbit social i cultural

La suma de projectes a desenvolupar, deixarien en aquest territori una sèrie de beneficis sempre que es facen d'una manera conjunta i coordinada. Les millores en l'àmbit soci-cultural es poden resumir en:

- a) La millora de la identitat:
Permetrà recuperar bona part d'una herència cultural i paisatgística, recentment declarada com a Patrimoni Immaterial de la Humanitat per part de la UNESCO. En primer lloc, és precís comptar amb un projecte d'anàlisi i d'inventari arrelat al patrimoni cultural i l'agrari.
- b) La millora social: Afavorint la cohesió social mitjançant l'impuls d'un projecte supramunicipal que

Font: Elaboració Pròpia.

buscarà el diàleg i l'enfortiment en la relació entres els pobles. Un projecte participatiu, desplegat en xarxa, de marcat desenvolupament local i del qual es pot destacar la recuperació d'oficis tradicionals (com per exemple el de margener,

- amb la possible creació d'una Escola Taller o Casa d'Oficis). També es poden fomentar possibles accions derivades de la Custòdia del Territori.
- c) Reconeixement i projecció exterior: Més enllà de l'esmentada

declaració per part de Nacions Unides-UNESCO, una de les vies més interessants de treball seria, per exemple, el de reconèixer la “pedra en sec” com un “Sistema Important del Patrimoni Agrícola Mundial” (SIPAM), impulsat per l’Organització de les Nacions Unides per l’Agricultura i l’Alimentació (FAO). Independent de la seua consecució (o no) d’aquest objectiu, apostem clarament per seguir per aquest camí.

2. Millores en l'àmbit econòmic i turístic

La vessant occidental del Massís del Caroig que és més proper a la Vall d'Aiora i Cofrents, i especialment la pròpia Canal de Navarrés com a espai geogràfic contenidor de tots aquests valors, li permet desenvolupar una economia agrícola i turística vinculada als seus recursos territorials i paisatgístics. Entenem que just en aquest territori, existeix un interessant potencial sempre que es gestione de forma correcta i continuada.

L'existència d'agents socioeconòmics actius, amb diferents plans en marxa, seria factor positiu que cal aprofitar. L'entitat gestora designada o responsable de liderar el procés té l'oportunitat d'oferir i de crear nous serveis de difusió i de promoció del turisme actiu, també de l'allotjament rural, comptant amb la creació de noves rutes patrimonials o basades en itineraris (senderisme, bicicleta, etc.). També convindria contemplar i pensar en les rutes gastronòmiques... sempre al voltant de tot un territori que fa pivotar la seua oferta envers tot un sistema de paisatges de rellevància regional com és el Massís del Caroig.

3. Beneficis en l'àmbit dels serveis ambientals

Des de fa uns anys, la comunitat científica i també les universitats, promocionen àmpliament allò que coneguem com “serveis ambientals”. Els processos ecològics dels ecosistemes naturals i rurals subministren a la població una important gamma de beneficis gratuïts dels quals depenem. Aquests inclouen, a efectes d'aquesta estratègia, el millorament de la qualitat de l'aigua (amb la infiltració lenta de la pluja en les terrasses abancalades); el control de les inundacions i sòlsides; la generació i conservació de sòls fèrtils; la disposició directa d'aliments de qualitat o l'existència d'un paisatge agradós com a millors actius de retorn. A continuació es llisten els

principals serveis ambientals que oferiria aquest pla per al Massís del Caroig.

Aquestes línies farien, doncs, una crida sense complexos als diferents municipis i a tots els agents socials per a que s'animen a treballar en favor del seu territori. Caldria apostar, però, per redactar i aprovar una mena de “Carta del Paisatge” per a que siga degudament assumida i posteriorment gestionada en els seus compromisos. La qüestió és tan il·lusionant com encoratjadora. Caldria

també posar-se en funcionament i aprofitar els elements interns i externs que faciliten aquest tipus de reptes. Reptes engrescadors i del tot necessaris, si el que es vol és afrontar amb més garanties, un futur què, amb la crisi sanitària per davant, sembla ben incert. Pareix un bon moment per la planificació. I és què, efectivament, les iniciatives emprenedores marcaran sens dubte l'esdevidre d'aquest territori tant interessant de l'interior valencià, ara i al futur ●

Sensualidad vegetal, escultura.

La comarca de la Canal de Navarrés, es un espacio geográfico significativo del interior valenciano donde viven en la actualidad 15.687 habitantes. Comprende las poblaciones de Enguera, Anna, Chella, Bolbaite, Navarrés, Quesa, Bicorp y Millares.

Todos estos municipios presentan el denominador común de estar vertebrados por una canal, a modo de valle que le da nombre a la comarca y utilizar mayoritariamente la lengua castellana, con predominio dialéctico de la lengua churra, aunque con particularidades filológicas locales influenciadas por la lengua valenciana.

El paisaje es indiscutiblemente agroforestal, y a su vez es parte de un medio físico más extenso, denominado Macizo del Caroig. Las estribaciones montañosas están comandadas por la Sierra de Enguera, Altos de Salomón, la Muela de Cortes y el pico del Caroche (1.126 metros). Dos subzonas bien diferenciadas: en el tramo primero predomina lo agro, con un destacado cultivo del olivo, mientras que en el segundo son las masas forestales, quizás salpicadas por algún algarrobo plantado en abancalamientos con piedra seca, aunque en todo el territorio hay presencia de olivos. El secano rige el régimen de cultivos, aunque también hay huertas a ambos lados de los numerosos afluentes del río Júcar, éstos y las ramblas y barrancos, marcan el carácter del relieve. En toda la comarca, que tiene una extensión de 71.000 Hectáreas, de las cuales el 76% es superficie forestal, debe significarse la dimensión de su acuífero y la afección a la figura Red Natura 2.000 de casi la totalidad de su superficie. Precisamente ese acuífero, permite que haya podido desarrollarse un riego por goteo generalizado y el éxito de las diferentes prospecciones y perforaciones permite indicar que la Canal es una comarca rica en agua, pese a la severidad del régimen de precipitaciones, que se viene acentuando año a año, confirmando la tendencia del cambio climático.

La tendencia general del territorio es decadente, esta afirmación se sustenta en el análisis demográfico de la última década, donde observamos un descenso del 13% en términos absolutos. Este tono general a la baja, es muy preocupante en los municipios de Quesa, Bicorp y Millares más Navalón (pedanía de Enguera). Ya en 2007, la Ley 45/2007 de desarrollo rural sostenible y su programa de acción, los define claramente como municipios “a revitalizar”.

No parece muy discutible afirmar que el actual periodo de programación

Oliveras milenarias. Biodiversidad y oleoturismo en la Canal de Navarrés

Javier Martínez Bausá,
AEDL, técnico de desarrollo
local de AMUFOR y cofundador
de la SAEM

de fondos europeos (2014-2020) no ha sido capaz de revertir esta situación, más bien al contrario, se ha agudizado, parece que el espíritu de los reglamentos y políticas que emanan del seno de la Unión Europea, se diluyen como azucarillos tras el paso de las regulaciones que van haciendo las distintas administraciones públicas.

Por lo que respecta a la actividad económica, el peso del sector industrial es muy pequeño, únicamente las empresas transformadoras de productos agroalimentarios, tienen una presencia destacable, aunque están dedicadas a la elaboración de pan, bollería y derivados en su gran mayoría; únicamente la transformación de aceite de oliva, mayoritariamente mediante la fórmula cooperativa ha conseguido asentar una actividad que reporta algunos ingresos complementarios a las economías familiares de la Canal. Si se aprecia un aumento de la actividad turística, dado que la comarca ofrece unas condiciones idílicas de descanso, naturaleza y biodiversidad muy favorables.

Con ese panorama descrito, podremos inferir que la evolución del sector del aceite de oliva, marcará la suerte de la comarca. Cabe entonces esbozar las líneas de trabajo que deben ser potenciadas tanto desde el sector público como del privado, para conseguir ventajas competitivas en torno al aceite de oliva, que permitan el aumento de rentas y empleo en el territorio, y que podemos desglosar en: identidad territorial, agroecología, cooperación y oleoturismo.

Respecto a la **identidad territorial**, necesitamos una marca en la Canal, fuerte, donde las estructuras político-económicas la mimen y la hagan grande en vez de cuestionarla y desgastarla; por lo que respecta al aceite de oliva, existe la Denominación de Origen Aceite de la Comunitat Valenciana, y en ella la subzona Macizo del Caroig-Vall d'Albaida, hasta el momento, esa declaración no parece que haya sido capaz de generar esas ventajas de diferenciación pretendidas, cabe pues revisar todos los aspectos

que la definen y corregir de inmediato ese rumbo.

Agroecología y biodiversidad.

Estos sí que deberían ser nuestras verdaderas guías a la hora de planificar las acciones de futuro. Si echamos un vistazo a la “Estrategia de la U.E sobre la biodiversidad de aquí a 2030. Reintegrar la naturaleza en nuestras vidas”, nos daremos cuenta de lo privilegiados que somos para poder implementar estrategias de diferenciación de nuestro aceite de oliva, basadas en la riqueza de nuestra biodiversidad. Esta estrategia aprobada, pone en el centro del pacto verde, la nueva estrategia “de la granja a la mesa”. Dicha estrategia plantea integrar la biodiversidad en los planes estratégicos de la futura PAC, que tiene nueve objetivos específicos. Estos darán una indicación de cómo se asignará la financiación agrícola de la UE en los próximos siete años. Tres se refieren al medio ambiente, y uno se centra en la protección de la biodiversidad en particular, por ejemplo, para “contribuir a la protección de la biodiversidad, mejorar los servicios de los ecosistemas y preservar los hábitats y los paisajes”.

Aumento de la cooperación. La cooperación entre los agentes de la Canal de Navarrés es vital para conseguir la valorización del aceite de oliva. A este respecto, destacamos que está en marcha el proyecto “Valor ecológico del paisaje en el control biológico de la mosca del olivo”. El proyecto se enmarca en la convocatoria 2019 de ayudas Cooperación PDRCV.2014-2020. Experiencias innovadoras y sostenibles entre productores y centros de investigación con cultivos adaptados al cambio climático y producidos con modelos agroecológicos, el ayuntamiento de Enguera, la Sociedad de Agricultura Ecológica y de Montaña de la C.V (SAEM), Bodegas Enguera, S.L y la Cooperativa CampoEnguera, mediante un convenio adicional, desarrollan esta experimentación que auspicia la Consellería de Agricultura, desarrollo rural, emergencia climática y transición ecológica de GVA y debe servir de motor para impulsar otros proyectos innovadores en la línea de aprovechamiento del alpechín para compostaje. También se está desarrollando un proyecto sobre experimentación de medidas preventivas y correctoras por daños de fauna cinegética en agricultura ecológica y de montaña, en el territorio Natura 2000 del Caroig. La presión de la fauna, jabalís, conejos y en el caso de la temática del proyecto ungulados como cabra montesa, muflón y ciervo pone en jaque la subsistencia de la agricultura

de secano en lugares estratégicos para conservar la biodiversidad y el mantenimiento de zonas de discontinuidad para luchar frente a grandes incendios forestales; todo ello, en la línea de buscar la compatibilidad de usos del espacio agroforestal. En definitiva, se trata de investigar y aplicar medidas que nos permitan seguir preservando los elementos que nos deben permitir armar esa diferenciación de producto en función a prácticas agroecológicas que contribuyan notablemente a la conservación de la biodiversidad y que permitan identificar los productos elaborados en la Canal como de alta calidad.

Finalmente y para cerrar el bucle, hemos de hacer una apuesta por el **oleoturismo**, ya en 2008, a través de iniciativas del grupo de acción local Macizo del Caroig, se diseñó una estrategia en el marco del proyecto “Vinoleum”, para que la evolución del sector del aceite, fuera pareja a la experimentada por el vino; la estrategia se desarrolló con territorios como el Somontano de Aragón, el Priorat en Cataluña y Mallorca Rural, pues debemos aprovechar el tirón de determinados elementos del patrimonio cultural, natural y arquitectónico del territorio para diseñar rutas temáticas que pongan al consumidor a la puerta de las almazaras. Queda pendiente catalogar los olivos e identificar aquellos que presentan características monumentales, a imagen y semejanza de lo realizado en otros territorios con los olivos milenarios, que a buen seguro tenemos dispersos y sin localización. A este respecto, conviene recordar que, tal como recoge Ferrán Zurriaga en el número 49 de la revista *Mètode*, Miquel Agustí, prior de la Orden de San Juan del Templo en Perpiñán, en 1.617 en su *“Llibre dels secrets d’agricultura, casa rústica i pastoril”* habla de la presencia del olivo en la Comunitat Valenciana. De la Canal de Navarrés, constata que es muy ancestral, aunque tuvo su auge en la época musulmana. A propósito de este origen y de su injusta expulsión del territorio, cita el cuento de las aceitunas y los estorninos, del que extraemos el siguiente pasaje: *“los olivos fueron plantados por los moros y cuando los expulsaron, dicen que no tuvieron tiempo de arrancarlos para llevárselos. Los moriscos valencianos si que se llevaron las llaves de las casas y dejaron las puertas abiertas; por ello, muchos de sus descendientes creen que mientras conserven la llave tienen derecho a recuperar la casa”*.

Necesitamos armar un destino turístico donde el olivar juegue un papel principal, integrado con elementos de recono-

Integrar la biodiversidad en los planes estratégicos de la PAC

La futura PAC tiene nueve objetivos específicos. Estos darán una indicación de cómo se asignará la financiación agrícola de la UE en los próximos siete años. Tres se refieren al medio ambiente, y uno se centra en la protección de la biodiversidad en particular, por ejemplo, para *“contribuir a la protección de la biodiversidad, mejorar los servicios de los ecosistemas y preservar los hábitats y los paisajes”*.

A diferencia de los programas de desarrollo rural anteriores, la nueva PAC desplaza el énfasis del cumplimiento y las normas a los resultados y el rendimiento dando a los Estados miembros más flexibilidad para decidir la mejor manera de cumplir los objetivos comunes establecidos a nivel de la UE, mientras que, al mismo tiempo, responde a las necesidades específicas de sus agricultores y comunidades rurales.

Por lo tanto, cada Estado miembro debe elaborar un **único plan estratégico de la PAC** para buscar financiación de la PAC. El plan deberá analizar la situación en su territorio en términos de fortalezas, debilidades, oportunidades y amenazas pertinentes (análisis FODA), así como sus correspondientes necesidades, con respecto a los nueve objetivos de la PAC. A partir de este análisis, se debe desarrollar una estrategia de intervención apropiada y una gama de medidas de la PAC identificadas para cumplir los objetivos establecidos para ese país. Por primera vez, las autoridades competentes para el medio ambiente y el clima también deberán participar oficialmente en la preparación de los aspectos relacionados con el medio ambiente y el clima de los Planes Estratégicos.

Los planes estratégicos serán entonces revisados y aprobados por la Comisión para asegurar que contribuyen plenamente a los nueve objetivos de la PAC y tienen debidamente en cuenta las necesidades y objetivos de la legislación medioambiental de la UE, incluidas las Directivas de Hábitats y de Aves. En particular, los Marcos de Acción Prioritaria (MAP) preparados por los Estados miembros en virtud del artículo 8 de la Directiva de Hábitats deberán reflejarse adecuadamente en los planes estratégicos. Esto a su vez facilitará enormemente la integración de medidas de conservación prioritarias en el programa de financiación de la PAC.

Además de las condiciones impuestas, las siguientes actuaciones de la PAC, en particular, se pueden utilizar para ayudar a la naturaleza y a la biodiversidad:

- Artículo 28 (Pilar I) – Programas ecológicos
- Artículo 65 (Pilar II) – Compromisos medioambientales, incluidos los planes agroambientales para cubrir los costes recurrentes
- Artículo 67 – Ayudas a Natura 2000
- Artículo 68 – Inversiones no productivas para cubrir esquemas de restauración únicos o la preparación de planes de gestión Natura 2000 o programas de monitoreo, o ciertas instalaciones para visitantes
- Artículo 72 – Intercambio de conocimientos e información.

Propuesta de la Comisión de un reglamento por el que se establecen normas sobre el apoyo a los planes estratégicos que deben elaborar los Estados miembros en virtud de la Política Agrícola Común (planes estratégicos de la PAC) <https://bit.ly/3dXa5sF>

cimiento mundial como la piedra en seco y el arte rupestre, ahondar en el origen de su cultura como último reducto de la presencia musulmana en la Comunitat Valenciana, resaltar la biodiversidad que aporta por encontrarse en uno de los pulmones de nuestra región y fomentar la cohesión de sus gentes, para que la defiendan con uñas y dientes de forma coordinada y en una única dirección. El olivo y su cultura son la esencia de la Canal de Navarrés, una cultura milenaria •

Bibliografía

Natura2000 Boletín de información naturaleza y biodiversidad. Julio 2020

Aprovechamiento agroalimentario de productos forestales ecológicos en zonas de montaña. Martínez Bausá, J, Aleix Amurrio, R, SEAE, noviembre 2018.

Adaptar la gestión agroforestal en la Canal de Navarrés a la PAC 2020. Una alianza necesaria entre producir alimentos de calidad, cuidar y divulgar el medio ambiente y producir biocombustibles. Javier Martínez Bausá. Caroig (...) Ietec, septiembre 2017.

La agricultura en la Canal de Navarrés para el próximo lustro, la necesaria alianza entre producir alimentos de calidad y cuidar el medio ambiente. El caso del aceite de oliva. Javier Martínez Bausá. Caroig (...) Ietec, noviembre 2014.

Propuesta para la puesta en valor del bosque y su paisaje en mosaico basado en la valorización de sus recursos naturales y la agricultura tradicional. Molina Huertas, M. A. López Lluch, D.B. Martínez Bausá, J. UMH, marzo de 2009.

Revista Mètode. N° 49. Secretos del olivo. Ferrán Zurriaga. Mayo 2006

Porter, M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press, New York, 1985.

Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril. Miquel Agustí. 1617.

2. Objetivos de la propuesta de Reglamento del Plan Estratégico de la PAC.

La Estrategia “de la granja a la mesa” tiene como objetivo:

Tener un impacto medioambiental neutro o positivo al:

- Preservar y restaurar los recursos terrestres y marinos
- Mitigar el cambio climático y adaptarse a su impacto
- Proteger la salud de la tierra, el suelo, el agua, el aire, las plantas y los animales
- Revertir la pérdida de biodiversidad.

Garantizar la seguridad alimentaria y la salud pública al:

- Asegurarse de que todos tengan acceso a suficientes alimentos, nutritivos y sostenibles
- Asegurar altos estándares de seguridad y calidad, salud vegetal y salud y bienestar animal.

Preservar la asequibilidad de los alimentos al:

- Generar un rendimiento económico más justo en la cadena de suministro
- Fomentar la competitividad del sector del suministro de la UE
- Promover el comercio justo
- Salvaguardar la seguridad y la salud en el trabajo
- Crear nuevas oportunidades de negocio
- Garantizar la integridad del mercado único

3. Objetivos de la estrategia “de la granja a la mesa”.

CAROIG XÚQUER

Associació de Desenvolupament Sostenible dels Municipis
del Massís del Caroig, Serra Grossa i Riberes del Xúquer

Plaça Manuel Tolsá s/n · 46810 Enguera

Los objetivos y finalidades del IETEC son:

1. El análisis de la problemática territorial, ecosocial, cultural, patrimonial, etc. de El Caroig y la propuesta de posibles soluciones.
2. La defensa del patrimonio natural, cultural, lingüístico, histórico y artístico de este territorio, fomentando su catalogación, conservación y divulgación.
3. Promover estudios e investigaciones científicas de interés y calidad para el territorio de El Caroig.
4. Contactar y coordinarse con otras entidades e instituciones así como adoptar las medidas necesarias para colaborar con ellas y promover un desarrollo territorial integral.
5. Sensibilizar a los poderes públicos, a las entidades ciudadanas y a la población en general sobre las necesidades locales, comarcales y territoriales.
6. Potenciar la imagen local y comarcal de este amplio territorio.

ietec

instituto de estudios territoriales el caroig

Rafaela Pareja Ribera
(Enguera, 1962)

Estudis en l'Escola d'Arts Aplicades i Oficis Artístics de València; formació especialitzada i específica en diversos Tallers, Cursos, etc. realitzats per reconeguts especialistes i artistes. És una ceramista d'una dilatada trajectòria artística... amb les seues mans formalitza, orgànicament, figures votives i paisatges onírics, de manera precisa i austera, suggerent i sensible... però sobretot inverteix el buit d'una existència novella, potser sensual que deixa passar la llum o tal vegada l'empresona amb un quefer amorós però gens romàntic que exposa tant la complexitat de la natura com les senzilles estructures generades pels éssers humans mitjançant masses, volums i línies de fuga que caracteritzen una certa conversió de l'espai i de la llum a través dels paisatges i passatges creats.

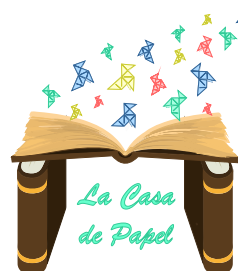
Una magnífica ceramista amb moltíssima obra i exposicions (1999-2020), amb bona cosa de premis, distincions... en el seu itinerari artístic i, a més a més, amb obres en diverses institucions [Ajuntaments de Cortes de Pallàs, Vinalesa, Tavernes de Valldigna, Bonrepòs i Mirambell...; Col·leccions diverses: Generalitat Valenciana; Gralles Experience (Tarragona), etc.; Museus: Kápolna (Hongria); Liling Ceramics Valley Museum (China); Dehua Ceramic Museum (China); etc.]

I, en aquesta revista, presentem una sèrie d'obres que sorgeixen de l'observació del real quotidià –natural i/o artificial– i transformen la concepció de l'espai i el temps, les relacions i, sobretot, encenen-enceten- les matèries orgàniques utilitzades: terra, aigua, foc... lentíssimament en noves figuracions que lliguen-deslliguen allò possible-real.

Títols i tècniques:

- Coberta: *Anatomías*. Mural.
 Pàg. 4: *Arquitectura del viento*. Escultura.
 Pàg. 7: *Fulla*. Escultura.
 Pàg. 10: *Entre gotas y lágrimas*. Instal·lació.
 Pàg. 19: *Sensualidad vegetal*. Escultura.

¿Dónde puedes encontrar nuestras publicaciones?

PAPELERÍA

C/ Dr. Albiñana, 26
46810 ENGUERA
669 807 788

PAPER PLEGAT
INDUSTRIA GRÁFICA-IMPRESA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetle • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

La Rocha
hotel de montaña
c/ La Paz, 25 · Quesa

ARQUIVOLTA

PATRIMONI I SOCIETAT

www.arquivoltaps.com
trini.martinez@arquivoltaps.com

Centro de interpretación del Patrimonio
C/ San Roque 11 · BICORP

BIBLIOTECA MUNICIPAL

Santa Cecilia, 17 • **BOLBAITE**

LLIBRERIA · PAPERERIA · ESPORTS

Avda. Blasco Ibáñez, 25 · Teléfono 96 224 01 25
46650 CANALS (València)

Eléctricas La Enguerina.

EMPRESA DISTRIBUIDORA DE ENERGÍA ELÉCTRICA

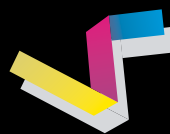
Bajada del Terrero, núm. 8 bajo
46810 **ENGUERA** (Valencia)
Tel. 96 222 45 12

EMPRESA MUNICIPAL
AYUNTAMIENTO
DE ENGUERA

PAPER PLEGAT

INDÚSTRIA GRÀFICA-IMPREMTA

Pol. Industrial «La Vila», C/ La Vall d'Albaida, 3
46819 Novetlà • Teléfono 962 280 127
pedidos@paperplegat.com

Paulo Freire
INSTITUTO

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFFA FRANCESC BOSCHIMORATA

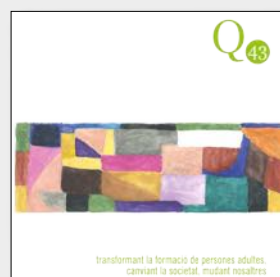
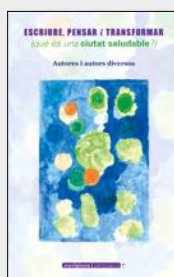
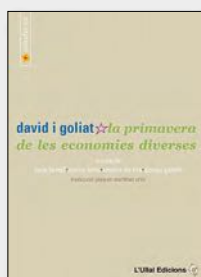
<http://institutpaulofreire.org>

L'ULLAL
Edicions

Associació de Persones
Adultes Participants
CPFFA FRANCESC BOSCHIMORATA

<http://boschimorata.org>